

עלייה והתיישבות

תנאים של סלידה

היגיינה והורות של עולים מארצות האסלאם בעיני ותיקים בשנות החמישים

אורית רוזין

תמונת העבר שלנו אולי היתה נאמנה יותר לחיים, אילו תועדו הריחות בשלמות כמו ההיבטים האחרים של המצב האנושי, אלה הנחשבים ראויים לטרקלין.¹

היחסים בין ותיקים לעולים בשנות החמישים זכו למחקר מקיף. במאמר זה ברצוני לעסוק בהיבטים מסוימים של היחסים הבין-קבוצתיים הללו, שנשארו במידה רבה מחוץ לדיון המחקרי, ולבחון את מערכת הקואורדינטות התרבותיות של הוותיקים, ובכלל זה את התפיסה המוסרית שהבנתה ועיצבה למעשה את יחסם לעולים. תחילה אראה כיצד עוצבה והופצה תדמיתם השלילית של העולים בעיני הוותיקים – תדמית שלילית, לעתים עד כדי סלידה – בשני עניינים הנוגעים לתשתיות התרבותיות של החברה הישראלית: היגיינה והורות.² לאחר מכן

* יסודו של מאמר זה בעבודת דוקטור שכתבתי בהדרכתם של פרופ' יוסף גורני ופרופ' אברהם שפירא. ראו: אורית רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד: תהליכי אינדיווידואליזציה בחברה הישראלית בראשית העשור הראשון למדינה', אוניברסיטת תל-אביב, 2002. תודה שלוחה לפרופ' ברי קפלן ולאבי פיקאר על עצותיהם הטובות.

1. Jonas Frykman and Orvar Löfgren, *Culture Builders: A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, New Brunswick, NJ 1987, p. 159

2. עבודה חלוצית חשובה העוסקת בהיבטים התרבותיים של החינוך להיגיינה בתקופת המנדט ראו: דפנה הירש, 'אנו מפיצים כאן תרבות: חינוך להיגיינה ביישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי', עבודת גמר לקראת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 2000. ראו גם: Rebecca Adams Stockler, *Development of Public Health Nursing Practice as Related to the Health Needs of the Jewish Population in Palestine, 1913-1948*, Tel Aviv 1977 מחקר חדש בתחום ראו: שפרה שורץ וצפורה שחור-רובין, 'הסתדרויות נשים למען אימהות וילדים בארץ-ישראל: פועלן של "הדסה", "הסתדרות נשים עבריות" ו"ויצו" להקמת תחנות לאם ולילד ("טיפת חלב")', 1913-1948, בתוך: מרגלית שילה, רות קרק, גלית חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים 2001, עמ' 248-269.

אדון במקורות הסלידה של הוותיקים מן העולים, טיבה וגבולותיה, ובזיקה שבין הסלידה לרגשות אחרים שחשו הוותיקים כלפי העולים. כמו כן אצביע על המקומות ועל ההקשרים שבהם ובגלגלם הושעתה הסלידה או נעדרה כליל, שהרי היו גם תחושות אחרות של הוותיקים כלפי העולים: אחריות, מקצועיות, אמפתיה, סולידריות מזה, התעלמות ואדישות מזה.

א. הנחלת עמדות שליליות לציבור הוותיקים

הציבור הרחב, שלא היה מעורב ישירות בקליטת העלייה, קיבל את המידע על טיבם ומאפייניהם של העולים בעיקר באמצעות התקשורת. רשמים וסיפורים על העולים הפיצו גם צוות העובדים במחנות ובמעברות, אנשים שעסקו בפיתוחם של היישובים החדשים, ומבקרים. על עמדתם של נציגי הממסד הקולט – הממשלה והסוכנות – למד הציבור מכלי התקשורת ובאספות ציבוריות. לעתים קרובות לא הבחינו העיתונאים ואף האנשים שעסקו בעבודת הקליטה בין מנהגיהם של עולים מארצות אסלאם שונות ו'אייחוד' אותם לישות קיבוצית אחת וכך הביאו ליצירת תדמית מזרחית קיבוצית.³ אפשר לשער שעמדות שהובעו במסמכים פנים-ארגוניים הועברו לציבור הרחב במפגשים בין-אישיים וגם באמצעות העיתונות.⁴

על דרך הנחלתן של עמדות שליליות של הממסד הקולט לציבור הרחב אפשר ללמוד מדבריו של גיורא יוספטל, ראש מחלקת הקליטה של הסוכנות.⁵ בקונגרס הציוני הכ"ג, שנערך אחרי הבחירות לכנסת בקיץ 1951, אמר יוספטל:

3. ראו: ק. שבתאי [שבתאי קלוגמן], 'הקדמה לשיר תהילה', דבר, 25.3.1955; דב שובל, 'ג'מילה מזרחי לומדת להדליק פרימוס', על המשמר, 16.4.1953; 'עולים חדשים לומדים להיות בריאים', ידיעות אחרונות, 20.4.1953; משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים, ירושלים 1999, עמ' 61.
4. למשל: 'הרמה התרבותית וההיגיינית הנמוכה [...] והמצב הכלכלי של עולי עדות המזרח הם ששינו את דרכי עבודת התחנות. בהשוואה לתקופה "האידיאלית" שלפני קום המדינה: כאשר יושבי המערות ישבו במערותיהם ויהודי האימאם ישבו בצנעה ובמחנה, וקופת חולים טיפלה ביסוד אנושי סלקטיבי – רק בעדות אשכנזיות בעלות רמה תרבותית וכלכלית גבוהה ביותר' – ק. שבתאי, 'הקדמה לשיר תהילה', דבר, 25.3.1955. עם זאת, יש לסייג ולומר כי בדרך-כלל התיאורים השליליים אמנם יוחדו לעולים מזרחים, אבל היו במנגנון הקולט מי שהעדיפו עולים אלה מהאוכלוסייה שהגיעה מאירופה. יחסית לעולים מתימן, מתורכיה ומטוניסיה, בעיני הממסד הרפואי נתפסו דווקא העולים מפולין כאלמנט הקשה ביותר לטיפול. הם תוארו כמי שבאים בטענות כלפי כל העולם, נדחקים כדי להיות הראשונים בתור, ומפגינים זלזול כלפי אחיהם מעדות אחרות. לעומתם נתפסו עולי תימן כקלים לטיפול. הם תוארו כחומר אנושי מצוין ושקט אשר לו תביעות מינימליות. הצוות הרפואי סבר כי ביחסם של עולים אלה למטפלים בהם ניכרת הכרת תודה ועל כן חש כי יש שכר לעמלו. ראו: דו"ח של ד"ר ביגל גריץ על המצב במחנות בית ליד, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג15/143.
5. גיורא יוספטל (1912-1962) – יליד גרמניה, ד"ר למשפטים, חבר קיבוץ גלעד, עמד בראש מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית בשנים 1947-1956, שימש גם גזבר הסוכנות בין השנים 1952-1956 ולאחר מכן מזכיר מפא"י בשנים 1956-1959.

תנאי יסודי למיזוג גלויות הוא שינוי מידות החיים של יוצאי הארצות המפגרות ואחת הדרכים לכך היא: התמיכה בחלשים ובמקופחים שבתא המשפחתי – בילד ובאשה. אין דבר משותף בין הורים הנותנים את הכל לילדיהם ורואים בחינוך ובשמירה על בריאות ילדיהם את תוכן חייהם; שמוסרים את האוכל ואת ההלבשה ואת כספם כדי שלילדיהם יהיה טוב – ובין אלה שגוזלים את המנות המיועדות לילדיהם והמתכסים בשמיכות המיועדות לילדיהם, השולחים את ילדיהם בגיל רך לעבודה ואינם מבינים מה זאת חובת החינוך ואינם יודעים מה זה רופא ותרופה. אין מיזוג גלויות, אם במשפחה אחת שולחים את האשה לעבודה ימים אחדים אחרי הלידה ובמשפחה אחרת מוציאים את הפרוטה האחרונה כדי לדאוג לעזרה ליולדת. מיזוג הגלויות לא ייעשה בדיבורים אלא בחינוך ובטיפול, על-ידי השרשת מידות-חיים, על-ידי שמירה על זכות חיים לחלשים, על-ידי ביטול שלטונו של בעל-גוף, על-ידי ריסון שלטונו הפראי של הגבר.⁶

יחסי הכוחות המתקיימים בתוך המשפחה המזרחית (ובהם אדון בהמשך) עומדים במוקד דבריו אלה של יוספטל. לפי תפיסתו היתה מטרת הקליטה החברתית להחזיר שינוי משמעותי בחייהם האישיים של העולים, על מנת לסגלם לנורמות של הוותיקים. איך ייעשה הדבר, שאל יוספטל ואף השיב: על-ידי הקמת בתי-יניקות, תחנות טיפת-חלב, פעוטונים, גני ילדים, בתי-ספר, מועדונים לנוער אחרי שעות בית-הספר, הכשרה ושיעורים לנשים. יוספטל קבע עוד כי יש ליצור שוויון זכויות ולהיאבק בבערות בקרב המבוגרים.⁷ יש לשים לב למנגנוני ההתערבות שיוספטל דיבר עליהם: להחזיר השינוי בקרב ילדים ובני הנוער הוקדשו מסגרות רבות ושונות, לנשים הוקדשו מסגרות נוספות (פחותות במספרן) ולגברים המזרחים מוקדשת הערה כללית בלבד.

בשנים הבאות שב יוספטל והבליט את מאפייניהם השלייליים של העולים בכל הקשור לתורות ולשוויון בין המינים, ואת הפער שבין היישוב הוותיק והנאור ליישוב החדש והנחשל.⁸ בקונגרס הציוני הכ"ד, שהתכנס ב-1956, הוא הדגיש את השיפור הפיזי שחל אצל העולים שהחלימו מחולייהם ואת הירידה המשמעותית בתמותת התינוקות, אולם הוא ציין כי הדרך למיזוג הגלויות עודנה ארוכה:

לא תתמוגנה הגלויות, כל עוד נחשב בעדה אחת הילד כמרכז המשפחה, ובעדה האחרת אין הילד אלא אוביקט לניצול; לא תתמוגנה הגלויות, כל עוד תיחשב בעדה אחת שמירת בריאותה של האם כתפקיד קדוש למשפחה כולה ובעדה האחרת יוסיף מעמדה להיות שפל כפי שהיה בארצות המפגרות ביותר. רק אז, כשהארץ והגנתה, השפה העברית ותרבותה, המשפחה היהודית, שבמרכזה האם והילד, יהיו יקרים לכולנו באותה המידה – רק אז נהיה לעם.⁹

6. גיורא יוספטל: חייו ופעלו (בעריכת שלום וורם), תל-אביב תשכ"ג, עמ' 95.

7. שם.

8. למשל, שיחה בקול ישראל, 17 באוגוסט 1954, שם, עמ' 100.

9. שם, עמ' 118-119.

כפי שנהג יוספטל נהגו גם מי שייצגו מוסדות אחרים שטיפלו בעולים.¹⁰ העיתונות היומית והפריודית של התקופה היתה הצינור המרכזי להנחלת עמדות כלפי העולים. בעיתונים אלה רווחו תיאורים של המועמדים לעלייה לישראל ושל העולים שזה עתה הגיעו ושוכנו במחנות מעבר. נקודת המבט של העיתונאים היתה לעתים קרובות ביקורתית, גם כשביקשו לפאר את העלייה ולהצביע על תרומתם החיובית של העולים למדינה הצעירה.

המסמך הידוע ביותר המבטא את התיוג השלילי של העולים היה סדרת הכתבות של אריה גלבלום שפורסמה בעיתון הארץ ב-1949.¹¹ בכתבה המצוטטת ביותר 'עלית תימן ובעית אפריקה' קבע גלבלום, בין השאר, כי עליית יהודי מרוקו לישראל מסכנת את עתיד היושבים בה. בכתבותיו שרטט גלבלום מדרג ערכי של העולים על-פי ארצות מוצאם. הוא שלל את עליית עולי מרוקו מכול וכול, צידד בעליית יהודים ספרדים מן הבלקן וסבר שהם העידית שבעלייה. כמו כן שרטט בקווים אוהדים למדי את עולי תימן. אולם לאחר שסקר באהדה את המאפיינים החיוביים של העולים התימנים וציין כי עולים אלה, שלא כעולים מארצות אחרות, נוהגים להתרחץ ואף עושים זאת בעליצות יתרה, כתב כי אף-על-פי שהם נקיים, קשה לעמוד במחיצת מאות ילדיהם החמודים והעלויים משום הריח העולה מהם.¹²

סדרת הכתבות של גלבלום עוררה גל של תגובות.¹³ רבים מן המגיבים ביקשו להגן על מפעל העלייה ההמונית בכלל ועל עולי צפון אפריקה בפרט. סגנור חשוב של המרוקנים, ק. שבתאי (שבתאי קלוגמן) כתב היומון דבר, קבע כי מאמריו של גלבלום מגלמים תורת גזע שאינה נופלת מזו של רוזנברג ושטרייכר. עם זאת, לאחר שיצא חוצץ נגד דברי גלבלום הוסיף ואמר כי למרות כל הטוב שיש ביהודים אלה – יש בהם גם מגרעת קשה אחת: תרבותם שהיא לבנטינית ונחותה, הוצאה זולה של התרבות הצרפתית בתוספת תרבות תורכית מנוונת והווי ערבי ירוד.¹⁴ משה ליסק, שבחן את גל התגובות, קבע שדברי המתנגדים לגלבלום טבועים בחותם של אמביוולנטיות והתנשאות פטרנליסטית.¹⁵

בכתבה שהתפרסמה חודשים אחדים לאחר כתבתו של גלבלום מאפריל 1949 תיאר קפטן

10. רשימת הגופים שטיפלו בעולים ראו: ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים, עמ' 77-82. ראו גם הערה 4 לעיל.

11. סדרת הכתבות של אריה גלבלום התפרסמה ביומון הארץ החל ב-13 באפריל 1949 (אצ"מ S71/197).

12. אריה גלבלום, 'חודש ימים הייתי עולה חדש – עלית תימן ובעית אפריקה', הארץ, 22.4.1949. בכתבה אחרת שתיארה את יהודי פרס טרם עלייתם ציין הכתב יצחק זיו-אב שהיה עליו להתגבר על הדיכוי הטבעי שחש כלפי הילדים בשעה שהתיישב ביניהם בחבורתם המלוכלכת – 'הילדים לא חייכו', מעריב, 29.11.1950. ההדגשות שלי.

13. לדוגמה: ד' קמחי, "'הארץ' מכין חזית-מלחמה נגד העליה בהמון', היום, 25.4.1949; ירמיהו הלפרן, 'ברוכים תהיו לנו, עולי צפון אפריקה', המשקף, 15.5.1949; ק. שבתאי (שבתאי קלוגמן), 'האמת על "המרוקנים הללו"', דבר, 18.11.1949, 12.12.1949.

14. ק. שבתאי [שבתאי קלוגמן], 'אלה ש"אין תקוה לילדיהן"', דבר, 3.3.1950.

15. ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים, עמ' 61.

רוג'ה ליורה, מנהל סוכנות הידיעות הצרפתית, את יהודי תימן במחנה 'גאולה' ועם הגיעם לישראל:

ברגע שהם יורדים מן המטוסים בישראל, הם נדהמים, מבווישים ונבהלים, רמתם עולה רק במקצת על רמת חיות שנתפשו. הדברים הנראים לא יאומנו כי יסופרו [...] אחדים מעיזים ומבקשים מאתנו אש לזנבות הסיגריות שהם מוצצים בניהם. אחר כך הם מנסים לפתוח בשיחה [...] רבים אינם מדברים לא עברית ולא ערבית, אלא שפה משונה, בלתי ידועה, הדומה יותר לנהימת חיות [...].¹⁶

למרות תיאור פוגעני זה, ולאחר שהוא מונה את כל חסרונותיהם של העולים התימנים, קובע ליורה כי בסיכומו של דבר התימנים הם 'חומר טוב' ולדעתו הם חרוצים ומסוגלים להשתנות. ההשוואה של עולים מזרחים לחיות אינה ייחודית ואף אינה מקרית, ועל משמעויותיה התרבותיות אעמוד בהמשך הדברים.

ב. עולים, ניקיון, היגיינה, סניטציה – תמונה כללית

כבר על אדמת תימן תוארו העולים הפוטנציאליים כמשוללי כל ידע בהיגיינה אישית.¹⁷ עולי צפון אפריקה תוארו אף הם כמי שכללי ההיגיינה היסודיים אינם ידועים להם.¹⁸ הדעה כי עולים מארצות האסלאם הם נטולי הרגלי היגיינה כלשהם, אינם יודעים להשתמש בבית-שימוש ואינם מסוגלים לשמור על ניקיון הגוף וכלי הבית היתה נפוצה מאוד בקרב הוותיקים.¹⁹ לפיכך השקיעו עובדים (בעיקר עובדות) בשכר, מתנדבות וכן גם חיילות מאמצים רבים כדי לשנות את ההרגלים של העולים החדשים בתחום זה בעת שהותם במחנות העולים ובמעברות.²⁰ המוסדות הרפואיים היו מעורבים בהנחלת הרגלי היגיינה לעולים גם כשעברו להתגורר ביישובי קבע.²¹

16. קפטן רוג'ה ליורה, 'שבת שנתגלה מחדש', מעריב, 11.11.1949. ההדגשה שלי. תיאור המשווה את עולי תימן לכבשים בעלות הבעת פנים בהמית המובלות אל הדייר ראו: תום שגב, 1949: הישראלים הראשונים, ירושלים 1984, עמ' 177-178. שגב מצטט תזכיר פנימי במשרד הבריאות על ביקור בעדן, בספטמבר 1949 (עמ' 329, הערה 107). ראו גם: עמוס אילון, 'האם מוכרחים להעלות את עולי טונס מידי?', הארץ, 30.4.1953.

17. ליורה (לעיל הערה 16).

18. דין וחשבון על העבודה במרסיל בשנת 1949, אצ"מ S41/243.

19. דו"ח רפואי על המצב במעברות, 15.1.1951 (?), ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג13/160. ראו גם שם, ג12/160, ג14/160; שגב, 1949: הישראלים הראשונים, עמ' 184. הדסה בן-ענתו ציינה בריאיון עמי (19.1.2001) שהעולים מתימן לא ידעו מה זו מברשת השיניים ולא ידעו להשתמש בשירותים.

20. מרים שיר, 'האשה מה היא אומרת - הנאומות התימניות ממחנה ראש-העין', דבר, 15.2.1950; ג'נה, 'יד תברות למעברה', דבר הפועלת, 9-10 (חשוון תשי"א), עמ' 211-212. על מאמצי הנחלת ההיגיינה לעולים ראו: רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עמ' 268-354.

21. אצ"מ, תיקי 'הדסה', J113/2290.

המצב הסניטרי והשלכותיו

במעברות ביקרו דרך קבע סניטרים של משרד הבריאות כדי לנטר את התנאים ובמידת האפשר לפעול לשיפורם. הממצאים היו לעתים קרובות מדאיגים ובדוחותיהם מתוארת מציאות המעברה בלשון חריפה.²² התיאור שתיארו מבקרים אחרים, שלא היו אנשי מקצוע, את תנאי החיים במעברות היה קשה אף יותר. בדבריהם בולט הקשר בין העוובה הסביבתית ובין העוובה החברתית:

ונסעתי [...] אל גוש החלאה הגדול [...] ראה מישהו מכם רפש מסואב, אפרפר-ירוק, שצחנתו עולה כאד קטב בטבורם של משכנות אדם? אם לא ראה יטריח עצמו לשת המעברות [...] וכל הנפשות הללו נולדות, חיות, ומולידות צאצאים חדשים בתנאים אל-אנושיים של זוהמה, של סחי, של מיאוס, של הבל-הבלים-הכל-הבל, 'תעזבו אותי לנפשי ותנו לי לשחק בשש-בש' [...].²³

ובמקום אחר נכתב:

בשנת קיומה הששית מעברת חולון היא שכונת-עוני מצחינה ומוזהמת. חוצותיה מכוסות ערימות-זבל מרקיבות; בורות-הביוב עולים על גדותיהם, ומימיהם המעופשים זורמים לאיטם ומפלסים אפיקם בין שורות הבדונים. דלתות תאי-השימוש הציבוריים נתקו זה מכבר מעל ציריהם. סרחון כבד רובץ על המעברה. יתושים וזבובי-זבל למכביר מתעופפים מעל ערימות הפסולת. זימומם הצורם אוזן אינו חדל משך 24 שעות היממה; ורק עם בוא הקיץ מתוספת אליו יללת חתולי-המעברה המתרבים והולכים, נוברים באשפתות וחודרים אל הבדונים [...] בפינה אחת הסמוכה לפחוני המקלחות, אפשר למצוא קבוצת יחפנים עירומים למחצה, המתאמנת ביידוי-אבנים בחתולים ע"י קליעה מ'רוגטקה'. זוהי חבורת ילדים מדובללי-שיער שפתותי-רפש מכסים את פניהם וצוארם [...].²⁴

בכתבה מתוארים עוד משחקים שהיו מקובלים על ילדי המעברה, כגון איסוף קליפות אבטיחים מרקיבות מערמת האשפה. הילדים מתוארים כמי שעושים זאת בהתלהבות למרות 'הסרחון והרקב בצורת נוזל הנוסף מערימת-הזבל'. בתיאורים אלה ואחרים מובע הקשר בין הסביבה לאדם. האנשים החיים בתנאים קשים מזוהים עם הזוהמה. זהו, כפי שעוד נראה בהמשך הדברים, אחד היסודות לתחושת הסלידה שאפיינה את יחסם של הוותיקים לעולים. בתקופת חיסול המעברות התעמת הממסד המיישב והקולט עם שתי בעיות עיקריות: חוסר יכולת לפנות את האנשים מן המעברות לשיכונים שנבנו עבורם, ובריחת מתיישבים

22. משה צין (מפקח סניטרי) לד"ר סבר, 31.5.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 13/160ג. העולים הואשמו, לפחות חלקית, בחוסר יכולת לדאוג לתנאים היגייניים וסניטריים הולמים. ראו גם: שגב, 1949: הישראלים הראשונים, עמ' 183-184.

23. דן סואן, 'זוהמה, ניוון ושמד', זמנים, 12.11.1954.

24. א' דולב, 'פגרה בין בדונים', מעריב, 11.7.1955.

מן המקומות שישבו בהם בחזרה אל המעברות שמהן יצאו. ההחלטה של העולים להישאר במעברות (או לשוב אליהן) נתפסה כהחלטה תמוהה לנוכח תנאי החיים במעברות. התיאורים הקשים שנדפסו בעיתון לא נועדו אפוא רק לתבוע שיפור בתנאי החיים של העולים, אלא לפחות בכמה מן המקרים להוכיח את אופיים הקלוקל של העולים ולהציגם כמי שבוחרים לחיות בוהמה וברפש. העולים הוצגו לעתים כקמצנים חולניים, המוכנים להוסיף ולחיות בתנאים איומים ובלבד שלא יאלצו לשלם מכספם תמורת שיכון חדש. הם תוארו כמי שאינם מוכנים לעבוד, מבוזים את כספם על אלכוהול ויושבים על רכושם הרב (במיוחד הדברים אמורים בעולי פרס ושטיחהם) ודורשים לקבל את דירותיהם החדשות בחנם.²⁵ מכאן ועד לקישורם של העולים לדימוי המתבקש כטפילים היה המרחק קצר.²⁶ תיאורים רבים הדגישו מראות לא נעימים וריחות מבאישים.²⁷ מעברה אחת שיושביה סירבו להתפנות תוארה במילים אלה:

ערימות ערימות של מלפפונים או עגבניות רקובות מוטלות בחום השמש ונחילי זבובים הומים [...] עליהן; בין האוהלים, הדוכנים והשלולית, שאינה מתייבשת אפילו בימי-הקיץ הלוהטים ביותר, בין פחי-האשפה העולים על גדותיהם, שמרוקנים אותם כאן אחת לשבוע או פחות מזה, בין נוצות-התרנגולות, שאריות-האוכל, ניירות מזוהמים, מתגוללים ילדים מלוכלכים ולבושי בלזאים, אוזנים מפוטמים וכלבים רעבים וכחושים.²⁸

באחד הקטעים שהוצגו בפתח המאמר השווה הכותב את העולים לחיות. כאן מוצגת הקרבה הבלתי-אמצעית של הילדים לחיות בית. הקרבה הפיזית בין אדם לחיה היתה אחד הדברים שהפריעו לכותב התיאור. הילדים והחיות במעברה הוצגו כחלק מן הנוף, כחלק מאותו הדבר עצמו, שכן לא רק הילדים מתגוללים בוהמה אלא גם חיות הבית, לפיכך מתקיים כעין שוויון בין הילדים לחיות.

על סדר וניקיון

העולים זוהו לעתים קרובות עם מושגים כגון לכלוך, רקב וזוהמה במשמעים קונקרטיים ומושאלים כאחד. מחנות העולים נחשבו קנים של שוק שחור, ולפיכך הם זוהו עם לכלוך פיזי ועם מוסר ירוד כאחד. כשביקש דוד בן-גוריון להילחם בשוק השחור, הוא רצה לערוך

25. זאב שיף, 'אנשים המסרבים לעמוד ברשות עצמם', הארץ, 11.10.1954. קישור העולים לאהבת האלכוהול צץ ועלה שוב ושוב בעיתונות. ראו לדוגמה: יהושע ביצור, 'מן האניה - לאזור לכיש', מעריב, 4.2.1953 (אצ"מ S71/933); ש"ז שרגאי לד"ר בטיש, 14.12.1954, אצ"מ S42/220.

26. אליעזר ליבנה, 'אין עליה בלי חלוציות', דבר, 9.11.1951.

27. מאיר זית, 'המעברה והשיכון', הפועל הצעיר, 5.1.1952; דן סואן, 'זוהמה, ניוון ושמד', זמנים, 12.11.1954; א' דולב, 'פגרה בין בדונים', מעריב, 11.7.1955; אוריאל סימון, 'העולים החדשים ואנחנו', הארץ, 27.10.1953; יעקב ורובבל, 'הציונות ועליית יהודי המזרח', על המשמר, 27.8.1951.

28. ראובן שלגי, 'סקיה א': מעברה בדרך לנקודת-יישוב', על המשמר [תאריך המאמר אינו ברור], אצ"מ S71/3383.

מבצעים רחבי היקף במחנות העולים אף שהיקף הסחר היה ככל הנראה גדול הרבה יותר בערים ובסביבתן.²⁹

בדבר תואר מבצע כזה: 'המשטרה פתחה [...] במבצע ביעור של החנויות הרבות והקיוסקים במחנות העולים בבית-ליד אשר רובם שמשו קנים של זוהמה ולכלוך והיו מרכזי מפגש של אנשי השוק השחור [...] הלכלוך הרב וערמות האשפה שנתגלו עם פירוק המבנים, עוררו תדהמה בין המסתכלים'. לשון ביעור הזוהמה נקטה כלפי כל עיסוק בשוק השחור, בין שנקשר בעולים בין שלא, אולם במקרה זה מדובר בקישור בין כמה אלמנטים – חנוונות לא חוקית, לכלוך פיזי, עברות על המוסר החברתי והעולים המזרחים.³⁰ אמנם העיסוק בספסרות, בשוק שחור ובעסקי אוויר דבק לא פחות גם בעולים החדשים ממזרח אירופה,³¹ אולם הקישור של לכלוך פיזי עם לכלוך מוסרי דבק כסטיגמה רבת-עוצמה בעולים המזרחים יותר מאשר בעולים אחרים גם בהקשרים אחרים, כפי שאראה להלן.

בניגוד לתיאורים הקשים שהוצגו כאן, היו מבקרים, אמנם לא רבים, שהתרשמו אחרת מן החיים במעברה. תדמיות חיוביות של העולים, או תדמיות מתוקנות שלהם הוצגו בעיתונות, אולם נדמה שמספרן והשפעתן היו קטנים בהרבה מאלה שהציגו את העולים באור שלילי.³² בספרות המחקר תפיסת הניקיון קשורה למיקום.³³ קליפות של מזון המונחות על הרצפה מוגדרות 'לכלוך', לעומת זאת, אם הן מונחות במכל פסולת הן מוגדרות 'פסולת' ומיקומן שם הוא לגיטימי ונסבל. תרנגולת בלול או בחצר היא חלק לגיטימי של הנוף הכפרי; תרנגולת על שמיכה היא מקור לכלוך. סמרטוטים המשמשים למטרות עבודה ומונחים במקום שיועד להם הם חלק מנוף הבית או החצר; סמרטוטים המונחים בפינות שונות של המעברה³⁴ משדרים תחושה של אי-סדר. נוצות של תרנגולת, אווזים, ילדים, אשפה וכלבים השרויים בערבוביה, במקום להיות באתרם ולפי תפקידם, מעיבים על תחושת הסדר הנכון ומעוררים תחושה מאיימת של סכנת זיהום. תחושת סכנה זו היא אחד הרכיבים של רגש הסלידה.

הוותיקים ביקשו להנחיל לעולים את תפיסת עולמם לא רק בכל הקשור לסדר וניקיון. אולם תהליך ההנחלה הזה היה מקור לאי-הבנות תרבותיות. כבר בעיני אנשי רוח בני הזמן

29. ישיבת המטה למלחמה בשוק השחור, 29.9.1950, ג"מ, ארכיון דב יוסף, פ 714/16. ייתכן שתחילתו של הדימוי היא בפליטי השואה שחיו במחנות העקורים בגרמניה ונתפסו כמי שמבקשים לעשות רווחים קלים בשוק השחור. ראו: חנה יבלונקה, אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל, 1948-1952, ירושלים תשנ"ד, עמ' 65.

30. 'ביעור קני השוק השחור במחנה בית ליד', דבר, 6.7.1950.

31. 'מהמעברה – ישר לרח' לילינבלום', ידיעות אחרונות, 10.7.1952.

32. ד"ר אלסטון, 'שאלת העולים: מה יהא?', הארץ, 13.7.1951; ראובן שלגי, 'סקיה א': מעברה בדרך לנקודת-יישוב', על המשמר [תאריך המאמר אינו ברור] (אצ"מ S71/3383); דברי פרופ' ולטר שטראוס במועדון רוטרי, 14.1.1953, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 26/1463.

33. Mary Douglas, *Purity and Danger*, London and New York 1966, p. 35.

34. זאב שיף, 'אנשים המסרבים לעמוד ברשות עצמם', הארץ, 11.10.1954.

הוא נתפס כחלק ממגמה כוללת של דיכוי תרבותי, וכך תופסים אותו מקצת מהחוקרים היום.³⁵ בבקשו לעצור את הדיכוי התרבותי, ציין אוריאל סימון שהנסיונות להקנות לעולים הרגלי תרבות חדשים מבלבלים אותם. הוא מספר על אישה מזרחית כבת חמישים, שהמתינה לידו באחד ממסדרונות מרפאת קופת חולים. היא ישבה על הרצפה ליד ספסל פנוי. אחת ניגשה אליה, אחזה בזרועה ואמרה לה שלא יפה לשבת על הרצפה ועליה לשבת על הספסל. סימון ביקש לזעוק את עלבונה של אותה אישה, שפניה הולבנו ברבים מבלי שהוסבר לה כי הישיבה על הספסל במקום על הרצפה נועדה לשמור על ההיגיינה שלה. כלומר, סימון סבור גם הוא שמוטב לה לאישה לשבת על הספסל, אלא חולק על התנהגותה של האחות. אף שביקש לפעול נגד מה שהוא תפס כדיכוי תרבותי, היה לו חלק ונחלה בתפיסת העולם הבסיסית של הוותיקים, בכל הקשור לענייני היגיינה.³⁶

ג. העולים כנושאי מחלות - תדמית ומציאות

עמוס אילון, שנשלח לצפון אפריקה לסקר את המועמדים לעלייה, שלח ארצה דיווחים קשים. הוא תיאר את תושבי הגטאות כמי שחיים בתנאים היגייניים בלתי־אנושיים, אפופים צחנה בלתי־נסבלת. הוא דיווח שאין הם יוצאים מן הרובע תקופות ארוכות ובתת־תנאים הללו הם אוכלים, שותים וישנים, עובדים ומולידים.³⁷ הוא תיאר את המלאכה בקובלנקה כריכוז של סירחון, עוני, ניוון, חולי ופרוורסיות, הגרוע בהרבה מהשכונה המוסלמית במקום. עם הכניסה לגטו, כתב, מציף את הנחיריים גל של סירחון, כאילו בני־אדם מרקיבים שם.³⁸ במרקש ראה אילון תמונות מחרידות – פני ילדים תפוחים, דלוקי עיניים ועיוורים למחצה, עורם מכוסה אקומות. הוא מתאר שני ילדים הנראים כבני שישה חודשים, אבל נאמר לו שהם בני שלוש וארבע. הילדים אכלו עדשים מחתיכת פח שבורה, לאחד מהם היו פצעים מוגלתיים בראשו הקירה, והשני מצמץ בעינו שהיו מכוסות ריר כהה.³⁹

35. למשל אליעזר ליבנה, 'התסיסה העדתית', הארץ, 9.10.1959. ליבנה סבור שלנשים האשכנזיות יש להציע לנשים המזרחיות הרבה פחות משהן סבורות.

36. ראו: גליה ירדני, 'מיוזג עדות או טמיעה? – שיחה עם אוריאל סימון', למרחב, 18.3.1955.

37. עמוס אילון, 'האם מוכרחים להעלות את עולי טוניס מיד?', הארץ, 30.4.1953.

38. עמוס אילון, 'פתיחה בקובלנקה', הארץ, 4.5.1953. השימוש במושג 'ניוון' כאן כמו גם בכותרת מאמרו של דן סואן ('זוהמה, ניוון ושמד', זמנים, 12.11.1954), מעיד על רובדי העומק של החשש מההשפעה הקולקלת של העולים על הכלל. ראו: Dorothy Porter, 'Public Health', in: W.F. Bynum and Roy Porter (eds.), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, 2, London and New York 1993, p. 1255

39. עמוס אילון, 'משיחיות והרצון לשיפור רמת החיים', הארץ, 18.5.1953. ראו גם: אבי פיקאר, 'העלייה הסלקטיבית מצפון אפריקה, 1951-1954', עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר־שבוע 1998, עמ' 147-150.

העולים שהגיעו ארצה ממזרח אירופה, ממחנות המעצר בקפריסין ומארצות האסלאם (צפון אפריקה, עיראק, תימן) היו נגועים במחלות שונות. רבים מהם היו במצב גופני ירוד ביותר, מאחר שלא פעם חלף זמן ממושך ממועד יציאתם מבתיהם. העולים שהגיעו באוניות נחשפו לתנאי חיים קשים ולצפיפות גבוהה, וחלו בדרכם ארצה.⁴⁰ בין העולים שהגיעו לנמלי הארץ נפוצו סוגים שונים של טיפוס.⁴¹ בקרב עולי צפון אפריקה נפוצו הגרענת,⁴² הגרדת, הגזות והשחפת. עולי תימן היו נגועים בטפילי קדחת ובילהרציה.⁴³ מפרס הגיעו חולים בצרעת, שנתפסה כמחלה קשה ומידבקת מאוד.⁴⁴ עלייתם של יהודי קוצ'ין שבהודו הופסקה בשלביה הראשונים בשל החשש מהתפשטותה של מחלת האֶלֶפְנְטִיסִיס שהיתה נפוצה בקרבם, ולאחר שאובחנו מקרים כאלה בקרב עולים שכבר שהו בארץ.⁴⁵ נוסף על כך עולים רבים היו נגועים בכינמת. באותם ימים נחשבה הכינמת למחלה ולפיכך נעשו מאמצים גדולים להדבירה. אמצעי ההדברה העיקרי היה אבקת די־די־טי.⁴⁶

תינוקות וילדים תוארו בעיתונות ובמחקר כדיסטרופיים – מנוונים, נפולי שרירים ומעוטי משקל, עקב תזונה מועטה או לקויה או עקב דיזנטריה.⁴⁷ העולים הביאו עמם גם מחלות מין מידבקות,⁴⁸ שנתפסו בתודעה הציבורית כ'מחלות מבחילות' והיה מי שדרש להקים בארץ ארגון מיוחד למלחמה בהן; ארגון אשר יפיץ בתחנות ייעוץ בכל רחבי הארץ את המידע הרלוונטי על המחלה ועל הדרכים למניעתה. כמו כן הוצע לסמן בתעודה מיוחדת כל אדם שהיה חולה במחלה, גם אם נרפא ממנה.⁴⁹

40. ד"ר מ' דבור'צקי, 'בריאות ילדי העולים', הפועל הצעיר, 6.1.1953, עמ' 8; שגב, 1949: הישראלים הראשונים, עמ' 166-167.
41. יצחק רפאל אל חברי המוסד לתיאום, 27.8.1950, אב"ג, ועדות מיוחדות; פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 9.9.1951, שם.
42. ב' 1951 טופלו בארץ 68,000 מקרים של גרענת. נראה שהיו גם כמה עשרות אלפי מקרים של גזות באותה שנה. ראו: ח' גרושקה, 'שרותי הבריאות בישראל', מגמות, ג, 3 (יולי 1952), עמ' 298-299.
43. דבורה הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953, ירושלים 1994, עמ' 188-190; דו"ח פעולות משרד הבריאות 1954, ג"מ, ארכיון דב יוסף, פ6/762.
44. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 18.4.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות.
45. 'מכתבים למערכת – עלית יהודי קוצ'ין', דבר, 13.7.1953; אליהו מרקוביץ, 'יהודי קוצ'ין מוחים על דחיית עלייתם', הארץ, 13.7.1953; מרים בן-פרץ, 'יבוא מחלות', הארץ, 24.6.1953.
46. אל מנהל האגף להיגיינה צבורית במשרד הבריאות מאת ד"ר דוד ירום, הרופא המחוזי טבריה, 19.12.1950, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג12/160; אל המנהל הכללי של משרד הבריאות מאת ד"ר פ. יקותיאל, 18.12.1950, שם. כיני הגוף שנשאו חלק מן העולים העבירו טיפוס. ראו: Judith T. Shuval, *Social Dimensions of Health*, London 1992, p. 126
47. דב שובל, 'ג'מילה מורחית לומדת להדליק פרימוס...', על המשמר, 16.4.1953; רבקה ספיר, 'קורת גג', מגמות, ג, 1 (אוקטובר 1951), עמ' 17.
48. ד' מטיאס, 'שער העליה' מרכז רפואי, הבוקר, 12.11.1953; ד"ר פ. צ'רניאק, 'דו"ח מהבקר במעברה הר'טוב', ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160.
49. תזכיר של ד"ר רוזנבאום, מרס 1950(?), אצ"מ S41/243.

מספרם הגדול של חולי נפש ומכורים לסמים, שעלו ארצה בעשור הראשון למדינה, העיק על תקציבי המוסדות המטפלים והעיב גם הוא על תדמיתה של העלייה כולה.⁵⁰

בריאות הציבור ועתיד העלייה

הציבור הוותיק האשים את הסוכנות ואת משרד הבריאות בהפקרת בריאותם של תושבי המדינה. העולים ומחלותיהם המרובות הצטיירו כמי שעלולים להמיט אסון על היישוב. מוסדות הבריאות הפנו אצבע מאשימה כלפי העולים והאשימו רבים מהם כי הסתננו ארצה במרמה.⁵¹ בעיני הציבור הרחב כמו בעיניה של מערכת הבריאות נתפסו העולים החדשים כמי שאחראים להעברת מגפות, כסכנה לבריאות הציבור. האשמת העולים באחריות להדבקת אחרים נגזרה מהעובדה שהם עצמם היו חולים במחלות שונות, ולכן עלולים להפיץ באמצעות מגע או הפרשות. אולם נוסף על כך, ראו בעולים פוטנציאל להעברת מחלות גם מפני שמקצתם הועסקו בייצור ובשיווק מזון. מי שנחשבו נטולי ידע ומודעות להיגיינה אישית נחשדו כי בוודאי לא ירחצו את ידיהם לאחר כל ביקור בבית השימוש.⁵² החולים במחלות כרוניות הוצגו בעיתונות כמעמסה מיותרת וכך אף ראה אותם ציבור הוותיקים:

ומדוע אנו צריכים לשחרר את הארץ שבה נולד [החולה הכרוני] ועבד ואת הקהילה היהודית שבה חי [...] ולשאת אותו על חשבוננו כאן במשך שנים על חשבון חולים אחרים [...] הלא ידועות עובדות, שמשפחות או קהילות שולחות את זקניהם וחוליהם לארץ ובוזו הן פותרות את כל השאלות הסוציאליות שלהן, ואילו הזקנים שלנו והחולים שלנו כאן אין להם דואג. מתי ישיגו תושבי הארץ שוויון זכויות עם העולים החדשים?⁵³

מספר המקרים הסוציאליים – הקשישים, הנכים והחולים – שהגיעו לחופי הארץ היה עצום. בידי הממסד הקולט לא היו האמצעים או הדרכים לשקם אותם, ולפי הידיעות בעיתונות גם

50. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 18.4.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות. החברה הנוירופסיכיאטרית בישראל קבעה בגילויי-דעת שהצורך במיטות לחולי רוח בישראל גדול מאשר בארצות אחרות, מפני שהעלייה החדשה מביאה אתה 'מספר יתר גדול [של חולי נפש] מהאחוז הממוצע באוכלוסיות רגילות'. כמו כן סברו כי גם תנאי החיים הקשים בנקודות ההתיישבות החדשות – במעברות ובמחנות העולים – הם הגורם לעלייה במספר חולי הנפש, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 29/137ג. לעומת זאת, עובדות 'הדסה' מצאו ששיעור המחלות הנברוטיות בקרב ילדי העולים קטן מזה שאצל ילדי הארץ, אצ"מ J113/2273.
51. דוחות משרד הבריאות על תפוצתן של המחלות ועל התמותה מהן אכן מציגים תמונה מדאיגה של התפרצות מגפות שונות – של מחלות ילדים קלות ושל מחלות קשות. ההנחה של רופאי משרד הבריאות היתה כי מקור המגפות הוא תנאי החיים של העולים וחוסר ההבנה של ההורים בכל הקשור להרגלי ההיגיינה, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 13/160ג; 5/191ג. מרים בן-פרץ, 'יבוא מחלות', הארץ, 24.6.1953.
52. פרטיכלי ישיבות המוסד לתיאום, 11.7.1951, 9.9.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות.
53. ד"ר יוסף מאיר, 'כמה נוכל להביא עוד חולים כרוניים לארץ', דבר, 3.2.1952. ההדגשות במקור.

לא היתה הבנה לצרכים שלהם.⁵⁴ בתנאים של מחסור בכול, הנכים והחולים לא טופלו כהלכה, והם לא יכלו להתקיים מקצבת הסעד שניתנה להם.⁵⁵ עניינם של הנכים ושל מקרי הסעד עלה לדיון בעיתונות וזכה לאהדת הציבור, אולם המצב הסניטרי והמוסרי ששרר במחנה פרדס-חנה, שם רוכזו כל מוכי הגורל, עשה רושם חמור על המבקרים:

'עיר הנכים' על ביתניה ובדוניה, נעורה ליום חדש. מאות נכים, חסרי גפיים, עוורים, שחפנים ומשוגעים יצאו איש-איש ל'מקום עבודתו'. נהגי 'אגד' נאלצו בפעם האלף להדוף בכוח את עשרות הנכים שניסו להסתגל למכוניות בלי תשלום. אלה שידם השיגה לשלם את דמי הנסיעה הטילו מורא בהתנהגותם על הנוסעים שאינם רגילים למראות כאלה [...] אותה שעה כבר היו רבים מ-200 חולי הנפש 'הבלתי מסוכנים' שבמקום סובבים ברחובות המחנה ומקימים קולות צעקה וצחוק היסטרי.⁵⁶

לדברי דבורה הכהן, נושא הבריאות היה אחד הגורמים, ואולי הראשון במעלה, שהוביל למהפך בדעת הקהל ביישוב הוותיק כלפי העלייה ההמונית – מתמיכה להסתייגות מחריפה והולכת.⁵⁷ יש להעיר כאן כי הסתייגות ציבורית זו חלחלה והשפיעה גם על התומך הנלהב ביותר של מדיניות העלייה החופשית – דוד בן-גוריון. גם בשעה קשה זו בשלהי 1951 סבר בן-גוריון כי יהיה אפשר להתגבר על בעיות הדיור, ההשכלה והתעסוקה של העולים. עם זאת, הטריד אותו מאוד מצב הבריאות החמור של רבים מן העולים, בייחוד של הנכים ושל החולים במחלות כרוניות וחשוכות מרפא. לפיכך, גם הוא נתן בסופו של דבר את הסכמתו לשינוי במדיניות העלייה ולהחלת הסלקציה בנובמבר 1951.⁵⁸ משרד הבריאות וארגונים אחרים השקיעו מאמצים והון בריפוי מחלותיהם של העולים. הוקמו מתחמים מיוחדים ומבודדים לריפוי הגרענת והגזות הנפוצים. כמו כן הוקמו כמה בתי-חולים שיוחדו לטיפול בחולי שחפת.⁵⁹

54. ראו: 'לא תוגדל התמיכה לנכים בפרדס-חנה', הארץ, 1.9.1954; 'י' עפר, 'התמיכה לנכים בפרדס-חנה', הארץ, 2.9.1954.

55. ראו: שלמה מרקוס, '1000 נכים רוצים לחיות', על המשמר, 27.10.1952; 'אלפי עולים נכים זועקים לעזרה', מעריב, 24.3.1953; 'סדור לאלף משפחות נכים', הצופה, 3.4.1953; 'ד"ר ולטר אבלס, 'מלב"ן – טיפול בעולים נחשלים', זמנים, 1.4.1954; 'מלב"ן יעביר הוקנים שבמחנה פרדס-חנה למיבני-קבע', זמנים, 16.2.1955.

56. זאב שיף, 'א"י הדמעות' בפרדס חנה', הארץ, 3.9.1954. ההדגשה שלי.

57. ראו: הכהן, עולים בסערה, עמ' 195-200; 'ד"ר ש' בן-דוב, 'בריאות לעם', הבוקר, 4.12.1952.

58. הכהן, עולים בסערה, עמ' 304-305.

59. ד' מטיאס, "שער העליה" מרכז רפואי, הבוקר, 12.11.1953; וורם (עורך), יוספטל, עמ' 118. ב-1951 רוחו מקרי שיתוק הילדים, טיפוס הבטן ודיזנטריה, נוסף על מגפות של מחלות ילדים קלות, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 13/1602. ב-1956 נסגרו כמה מבתי-החולים שהוקמו לטיפול בחולי שחפת, ובהם טופלו יותר מ-4000 עולים חולים. הגרענת והגזות חוסלו.

מחנות העולים והמעברות היו למוקד של מחלות ושל מגפות בגלל התנאים הסניטריים הגרועים, אי-אספקה של נייר טואלט ואספקה לא-מספקת (אם בכלל) של סבון. למרות המאמצים שהשקיע משרד הבריאות בשיפור בריאותם של העולים בכלל ושל ילדיהם בפרט, חלו העולים גם במחלות ש'רכשו' במחנות ובמעברות,⁶⁰ בייחוד במחלת טיפוס הבטן הקשה ובדיזנטריה שנחשבה קלה יותר, מחלות שהועברו באמצעות מגע עם צואה.⁶¹ משרד הבריאות התמודד עם קשיי תקציב ומחסור כרוני בציוד ובתרופות, וגם עם דעת קהל עוינת. הוא הואשם שאיננו מסוגל למלא את ייעודו ולפתור את בעיות הבריאות של היישוב, ובייחוד את אלה של דרי המעברות. אולם שיפור תנאי החיים הקשים ששררו במעברות לא היה בסמכותו של משרד הבריאות וקצרה ידו מלהושיע.⁶² בגלל התנאים הסניטריים שהתקיימו במחנות, במעברות ולעתים גם ביישובי העולים, והמצב המתמשך של תזונה דלה (וכן העובדה שמקצת מן העולים הגיעו במצב ירוד), עלה שיעור התחלואה לממדים מדאיגים. עיקר דרישתה של מערכת הבריאות מן המוסדות המיישבים היתה אפוא שיפור תנאי החיים של העולים.⁶³ תזונה טובה, סניטציה תקינה והיגיינה אישית גבוהה נחשבו אז, כמו גם היום, ליסודותיה של בריאות הציבור.⁶⁴ מצב התחלואה ושיעור התמותה נתפסו אפוא ככישלון של הממסד הקולט בכלל ושל משרד הבריאות בפרט, ואף המיטו קלון על מדינת ישראל, שאתוס הקדמה (הניקיון והבריאות) עמד בבסיסה.⁶⁵

60. משרד הבריאות, למרות כוונתו הכנה לרפא את העולים, התקשה לעשות כן בשל קשיים תקציביים וממסד בריאותי בדמות קופות החולים. המחסור בתרופות הוביל לכך שהיקרות שבהן (למשל פניצילין) לא תמיד ניתנו לעולים החולים, גם במקרים שהיה בהן צורך. היו חולים שבתגובה השתוללו בחדר הרופא ודרשו את שלהם עד שקיבלו את הטיפול הנאות. ראו: שמעון רובינשטיין, מברלד עד מעברת ראשי-פינה, תל-אביב 1993, עמ' 81-84.
61. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 9.9.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות; רובינשטיין, מברלד עד מעברת ראשי-פינה, עמ' 62; ד"ר פ' יקותיאל לשר הבריאות, 13.1.1953, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 26/1462.
62. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 9.9.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות.
63. 'אם מדברים על תחלואה - צריכה הכוונה להיות מניעת תחלואה. לפני שנה הודמן לארץ אורח מפורסם ושוחח עם שר האוצר. בשיחה זו העיר אותו תייר לשר האוצר הערה קולעת: אתם דואגים לאשפוז ואינכם דואגים לבית-כסא ולמים' (פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 9.9.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות).
64. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 11.7.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות.
65. פרופ' ולטר שטראוס לדוד בן-גוריון, 14.9.1953, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 26/1462. חברי משלחת רפואית מטעם ארגון הבריאות העולמי, שהגיעה ארצה למטרות מתן סיוע, לקו כולם בשלשול. מנכ"ל משרד הבריאות ד"ר שיבא קבע כי כל מה שנוגעים בו בארץ מלוכלך. ראו: פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 9.9.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות. דברים ברוח זו אמר פרופ' ולטר שטראוס בכנס במועדון רוטרי, 14.1.1953, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 26/1462. על מטרת המשלחת וחבריה ראו: 'רופאים בעלי שם עולמי יבואו לישראל', ידיעות אחרונות, 27.7.1951.

ד. תנאי החיים במקומות היישוב של העולים – מבט אובייקטיבי

לפני הקמת המעברות, כשישבו העולים במחנות, הם סבלו קשיים ומפגעים.⁶⁶ ראשית, האוכל שסופק להם לא היה משביע רצון. אמנם סופקו עקרונית די קלוריות, אבל המזון לא היה טעים או מגוון דיו, וחסרו בו כמה יסודות חיוניים. המזון גם לא הותאם לטעמן של העדות השונות, ולכן נפגמה תזונתם של העולים. העולים עמדו שעות ארוכות בתור לארוחות הזעומות.⁶⁷

התנאים הסניטריים במטבחים היו טובים, אולם בתי-השימוש לא עמדו בתקנים והיו מקור פוטנציאלי להתפרצות מגפות. נוסף על כך, לא כל יושבי המחנות ידעו למה משמשים בתי-השימוש וכיצד משתמשים בהם.⁶⁸ בחלק מן המחנות מספרם של בתי-השימוש לא ענה לצרכים, וגם אלה שנבנו לא התאימו לשימושם של ילדים. מכל מקום, תאי השירותים היו רחוקים מדי ממקום המגורים. לפיכך עשו הילדים ולעתים אף המבוגרים את צרכיהם מסביב לאוהלים ולצריפים. נייר טואלט או אפילו נייר עיתון לא חולקו לעולים. השקתות ססיפקו מים לשתייה, לנטיילת הידיים ולרחיצת הפנים היו מלוכלכות. לא סופקו מראה לגילוח, ואף לא סבון לשטיפת כלי האוכל ולרחצה. האשפה לא כוסתה ולפיכך כיסו נחילי זבובים את ילדי העולים. המזרנים שהעולים ישנו עליהם שרצו פשפשים. נחילי הזבובים, תיקנים ונמלים לרוב שרצו סביב הביתנים והאוהלים וגם בתוכם.⁶⁹ התיאורים שהתפרסמו בעיתונות היו קשים:

המכונית היחידה והעלובה לפינוי האשפה ושלושת העובדים הסניטאריים אינם יכולים לפנות את האשפה המונחת ערימות-ערימות [...] משמעת נקיון אין [...] בתי השימוש הם למטה מכל ביקורת. בממוצע משמש בית שימוש ציבורי אחד כ-100 אנשים ויותר. בעברי ליד אחד המבנים הללו, המכילים כ-10 מקומות, תקפתני בחילה. קירות הפה של הביתנים פרוצים וילדים נכנסים תוך משחקם לתוך זוהמה זו. אדם החפץ להתרחץ או לקחת מים לשתייה חייב ללכת אל הברז המרכזי או ל'מקלחת' הכללית, שמצב הנקיון והמוסר בה אינו עולה בהרבה על המצב בבתי השימוש.⁷⁰

66. יש להעיר שתנאי התברואה בכל הארץ לא נחשבו הולמים בעיני משרד הבריאות. אולם היה הבדל ניכר בתנאים בין היישוב הוותיק ליישובי העולים הזמניים והקבועים. ראו: דו"ח ועדת השירותים הציבוריים בשאלת המצב הסניטרי בארץ, 2.6.1953, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 26/146ג.

67. רובינשטיין, מברלד עד מעברת ראש-פינה, עמ' 51-52. לדיון בסוגיית התאמת הרכבו וטעמו של המזון לצורכיהם של העולים ראו: רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עמ' 293-297.

68. דו"ח על ביקורים במחנות עולים, 19.6.1949, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 1/144ג, ד"ר טאושטיין, 'המצב במעברות - מבחינת ההיגיינה והבריאות של האם והילד'; אל מנכ"ל משרד הבריאות מאת מחלקת התברואה, משרד הבריאות, 26.11.50, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 12/160ג; שגב, 1949: הישראלים הראשונים, עמ' 184.

69. רובינשטיין, מברלד עד מעברת ראש-פינה, עמ' 48-55; מינה מאיר ווהבה גפן לגיורא יוספטל, 23.8.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 14/160ג.

70. זאב שף, 'א"י הדמעות' בפרס חנה', הארץ, 3.9.1954. ההדגשות שלי.

במחנות שלא חילקו אוכל בישלו העולים בעצמם באוהלים. מאחר שלא היה באפשרותם לקרר את המזון הוא התקלקל. המזון המקולקל היה בין הגורמים העיקריים להתפרצותן של מחלות מעיים, בעיקר בקרב תינוקות וילדים צעירים. בכמה מן המחנות היו אמנם מקלחות ואפילו מקלחות עם מים חמים, אולם במספר מחנות לא היו מתקנים למים חמים, ובכמה מהם לא היו אפילו מקלחות של מים קרים.⁷¹ נוסף על כך, בכמה מן המחנות לא היו תנאים שאפשרו רחיצת תינוקות וילדים צעירים באמבטיה. לפיכך רבים מהם לא רוחצו שבועות. גם בבתי־התינוקות, שהיו אמורים לשמש מעוז הטיפול המתקדם, לא נתקיימו תחילה התנאים הדרושים.⁷²

במחנות העולים הוקם מערך של שירותי רפואה, אולם לא תמיד היה צוות הרופאים מיומן ומנוסה דיו. היו גם בעיות מנהליות. היה מחסור באחיות. לרופאים לא היו חדרי עבודה. כמעט לא היו מקומות שאפשר היה לשכן בהם את מוסדות הרפואה המונעת. הסידורים הסניטריים של המוסדות שטיפלו בחולים לא היו טובים הרבה יותר מאלה של כלל המחנה, כלומר הם היו פוטנציאל ממשי להתפרצות מגפות.⁷³ חסרו סידורים מתאימים למטבחי ילדים בחדרי האוכל של הפעוטות והתינוקות. לרופאים המטפלים חסר ציוד בסיסי ביותר.⁷⁴ אף ששירותי הרפואה במחנה נחשבו סבירים יחסית לאלה שהיו במעברות, לא כל העולים זכו לבדיקה רפואית או לטיפול של רופא או אחות.⁷⁵

תנאי החיים במעברות וביישובי העולים

במעברות ובמושבי העולים היה לעתים מצבם של העולים רע אף מזה של יושבי המחנות. במקומות רבים אמנם הוקמו מבנים מתאימים למוסדות ילדים, אך הם לא נפתחו בגלל חוסר תקציב וכוח אדם מיומן. במעברות רבות שוכנו העולים באוהלים, חשופים לחום ולקור. לא היו להם די שמיכות, לעתים אף לא שמיכה אחת לאדם. לרובם לא היה כלל ביגוד חורף.⁷⁶ שלא כמו בערים, שרר במעברות ובמושבי העולים מחסור חמור ברופאים.⁷⁷ מספר הרופאים

71. אריה גלבלום, 'חודש ימים הייתי עולה חדש - והירות: מגפות', הארץ, 18.4.1949 (אצ"מ 571/197).
72. ד"ר נסאו למרכו קופת חולים, 8.6.1949, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 1/144ג.
73. דוח של ד"ר פלק על עבודתו במחנות פרדס־חנה, חדרה ובנימינה, 26.6.1949, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 1/144ג; הכהן, עולים בסערה, עמ' 190-191.
74. דוח של ד"ר פלק על עבודתו במחנות פרדס חנה, חדרה ובנימינה, 26.6.1949, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 1/144ג.
75. רובינשטיין, מברלד עד מעברת ראש־פינה, עמ' 49.
76. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 15.10.1950, 29.12.1950, אב"ג, ועדות מיוחדות. ראו גם: ג"מ, תיק משרד הבריאות, 12/160ג. על מבצע 'כסות חורף' (איסוף בגדים לשימושם של העולים), פרי יוזמתם של ארגוני הנשים, ראו: אה"ע, IV 117-6-230.
77. ק. שבתאי (שבתאי קלוגמן), 'באין רופא ובאין קשר עם העולם', דבר, 8.1.1951. ראו גם תרשומת ישיבות הממשלה השנייה, כך א, 22.11.1950, עמ' 32, ג"מ; 'ההסתדרות הרפואית מוכנה לגייס את חבריה למעברות', הצופה, 22.12.1950; 'שר הבריאות תובע מהרופאים להחליץ לפעולה במחנות העולים', שם, 24.6.1949; '3 רופאים לכל 1000 נפש', דבר, 28.6.1949; ד' אהרן, 'מחנה ישראל - בלי רופא', מעריב, 9.1.1953.

בארץ היה גבוה, יחסית לגודל האוכלוסייה (רופא לכל 400 נפש), אך הרופאים לא היו מוכנים לעבוד במעברות, ומכל מקום לא באופן קבוע. לפיכך הם גויסו לעבודה בקרב העולים בכוח צווי גיוס, לתקופות קצרות של כחודש ימים.⁷⁸ בארץ כולה היה מחסור גדול באחיות. ניסיון לגייסן בצווי הירום לא עלה יפה, שכן רבות מהן לא נענו לצוים. גם אלה שנענו לקריאה והתייצבו במקום המתאים הציגו הוכחות לכך שאינן יכולות לשרת במעברות. לפיכך הועלה רעיון להביא אחיות מאנגליה ומארצות-הברית לתקופה של שנתיים.⁷⁹ האחיות והרופאים שנרתמו לשירות במעברות ובמושבי העולים התקשו להגיע למקום עבודתם בשל המחסור באמצעי תחבורה ובכבישי גישה, ומקצתם נאלצו ללכת לפחות חלק מן הדרך.⁸⁰ לא כל המעברות נהנו משירות רפואי יומיומי, והאימהות שדאגו לשלום ילדיהן נאלצו לכתת את רגליהן במשך שעות כדי לפגוש ברופא. במעברות שהיה בהן שירות רפואי ביום, לא היו שירותי רפואה בלילה: לא היה שם חובש, לא בית-מרקחת, לא אמבולנס, וגם לא טלפון להזעיק עזרה בלילות. מצב זה הוביל לעתים למותם של חולים בוגרים ושל תינוקות שלא הועברו לטיפול בזמן.⁸¹ במרפאות שהוקמו במעברות שרר מחסור חריף בתרופות אנטיביוטיות. נוסף על כך התקשו הרופאים לקבל שירותי מעבדה לבדיקות וכן שירותי ייעוץ של רופאים מומחים, בעיקר בשל קשיי תעבורה. הרופאים גם סבלו מיהס מזלזל של מוסדות שהיו אמורים לסייע בריפוי החולים, כמו למשל סירוב של מחלקת האספקה לספק תוספת מזון בעקבות תעודה מתאימה שהנפיק הרופא.⁸²

המעברות, וכן כמה ממחנות העולים והשיכונים, הוקמו ואוכלסו בחופזה בלי שסוכם על הקמתם עם הרשויות המקומיות שבשטחן הם נבנו, הן בשל דוחק השעה הן בשל התנגדותן הנחרצת להקמתן של מעברות בשטחן.⁸³ המבנים והאוהלים הוקמו לא פעם ללא בדיקתן

78. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 15.10.1950, אב"ג, ועדות מיוחדות; גיוס רופאים למעברות בשנת 1952, 17.12.1951, אב"ג, לשכת דב"ג כרה"מ, מכל 95; 'הרופאים דנים בגיוסם למעברות', חרות, 14.3.1951; א' צור, 'גיוס הרופאים למעברות כיצד?', הבוקר, 15.3.1951; 'ההסתדרות הרפואית מוכנה לגייס את חבריה למעברות', הצופה, 22.12.1950; 'הרופאים הכריזו על נכונותם להתגייס לשרות במעברות', הארץ, 18.12.1951 (אצ"מ S71/1147).

79. הכהן, עולים בסערה, עמ' 191-192; פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 29.12.1950, אב"ג, ועדות מיוחדות; אב"ג, לשכת דב"ג כרה"מ, מכל 95; תרשומת ישיבת הממשלה השנייה, כרך ב, ישיבה כ/שי"א, 6.12.1950, ג"מ. ראו גם: ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג"מ/160, 14.

80. אל ח.ש. הלוי מאת הסתדרות מדיצינית הדסה, שרותי הרפואה המונעת, 30.8.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג"מ/160, 14.

81. 'היעדר עזרה רפואית גרם למות תינוק', קול העם, 6.5.1952; 'עולי הודו בכפר עופר מאיימים בשביתת-רעב', על המשמר, 28.5.1952; 'תושבי מעברת כפר אונו דורשים התקנת טלפון', קול העם, 2.4.1953; 'שוכני מעברת כפר-אונו תובעים מהשלטונות דאגה לבריאות התושבים', קול העם, 15.4.1953; יוסף זעורר ממעברת תל-מונד אל שר הבריאות, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג"מ/160; שמואל האוור, 'כך חיים במעברת טבעון', על המשמר, 3.4.1955; 'מעברת כפר-ענא סובלת מהזנחה בטיפול הרפואי', על המשמר, 5.7.1955.

82. ד"ר שאול זאלודקובסקי אל ראש הממשלה, 30.11.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג"מ/160, 14.

83. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 22.3.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות.

ואישורו של משרד הבריאות קרוב למקומות שנפוצה בהם מלריה או במקומות שהיו בהם בעיות של ניקוז מי גשמים ושופכין. נוסף על כך הוקמו המעברות בלי שיובטחו לעולים תנאים סניטריים מינימליים.⁸⁴ בארץ לא היו די צינורות לספק מים ליישובים החדשים וגם לא די טנקרים להעברת המים. חסרו גם ברוזים ועצים לבניין. לתושבים רבים ספקו אך ורק מי שתייה.⁸⁵ במעברות שרר גם מחסור בחומרי חיטוי נגד יתושים ומזיקים שונים.⁸⁶ במקומות רבים לא הוקמו בתי-ילדות, והנשים ילדו באוהלים. בצריפונים שהוקמו לשמש בתי-יניקות ובתי-ילדים לא היו חדרי רחצה, בתי-שימוש ומים זורמים, והמטפלות התקשו לקיים שם היגיינה מינימלית.⁸⁷

משרד הבריאות ניסה להכריח את הגורמים המיישבים לפעול לסילוק המפגעים הסניטריים, ולאפשר לתושבים ליהנות משימוש בברי-שימוש ומקלחות תקינים ונקיים. כמו כן ניסה לאלצם לספק לתושבים מים באספקה סדירה ובאיכות מתקבלת על הדעת. אולם משרד הבריאות לא היה יכול לסגור מעברה, מחנה או מושב עולים, כאשר מצא שהתנאים הסניטריים אינם מתאימים. הוא פעל בדרכים משפטיות לאכיפת השינויים הדרושים, אבל התערבות פוליטית מזה וקולת העונש שהטילו בתי-המשפט מזה, לא סייעו בעדו. הממשלה, שלא הצליחה לספק תשתית הולמת, גם לא הצליחה לאכוף את מרותה על המוסדות המיישבים.⁸⁸ בדוח סטטיסטי שסיכם את מצב התשתיות במעברות הועלו הממצאים האלה:

צפיפות - מספר הנפשות בכל יחידת דיור - 3.4; מספר היחידות המשפחתיות לכל תא מקלחת - 4.4; מספר הנפשות לכל תא מקלחת - 15.9; מספר היחידות המשפחתיות לכל תא בית-שימוש - 4.2; מספר נפשות לכל תא בית-שימוש - 14.9. אספקת המים - ל-19,500 עולים סופקו מים לכל יחידות הדיור; השאר חולקים שקתות משותפות. כ-42,000 עולים גרים עד 24 מטר ממקור המים, כ-42,000 עולים - עד 49 מטר, כ-37,000 עולים - עד 74 מטר, וכ-10,000 עולים יותר מ-75 מטר ממקור המים.

פחיתות - רוב העולים חולקים פחי אשפה עם שכניהם. כמחציתם חולקים פח אשפה עם עוד 2-3 משפחות. כ-70,000 עולים חולקים פח אשפה אחד עם 5-10 משפחות. במרבית המעברות האשפה מפונה פחות מ-3 פעמים בשבוע.

חשמל - ל-129,000 תושבי מעברות אין תאורה ברחובות. לכ-102,000 עולים אין כלל קו חשמל במעברה. 22,000 דיירים מרוחקים כקילומטר מקו החשמל הקרוב ביותר. רק 42,000 תושבי מעברה נהנים מחשמל ביחידות הדיור שלהם.

84. ג"מ, תיק משרד הבריאות, 29/146ג, 26/146ג, 12/160ג, 14/160ג (אצ"מ S41/281).
85. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 11.7.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות; ג"מ, תיק משרד הבריאות, 12/160ג.
86. ד"ר א' מתן אל ד"ר יקותיאל, 4.7.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 14/160ג.
87. שושנה פרסיץ אל ד"ר שיבר, 12.12.1950, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 12/160ג.
88. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 11.7.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות; ראו גם: ג"מ, תיק משרד הבריאות, 12/160ג, 13/160ג.

דרכי גישה – לכ־18 מעברות (כ־33,000 עולים) אין כבישי גישה. בכ־30 מעברות (כ־42,000 תושבים) אין שירות תחבורה ציבורי, המקשר את המעברה לעיר הקרובה. גם במעברות שיש בהן שירות אוטובוסים, הוא עובר פעם בכ־3 שעות או פחות. במעברות שאין בהן שירות אוטובוסים, כ־22,000 עולים גרים כקילומטר מתחנת האוטובוס. בכ־4 מעברות שמתגוררים בהן כ־3500 עולים התחנה הקרובה ביותר נמצאת 3 ק"מ ויותר מן המעברה.

דואר וטלפון – בכ־78 מעברות (מ־121) אין משרד דואר. ברוב המעברות המרחק למשרד הדואר הקרוב הוא כקילומטר לפחות. בכ־57 מעברות שגרים בהן כ־83,000 תושבים אין טלפון. בכ־5 מעברות אחרות הטלפון מופעל רק ביום. בכ־34 מעברות נמצא הטלפון הקרוב ביותר במרחק של ק"מ אחד לפחות מן המעברה. בכ־12 מעברות הטלפון הקרוב נמצא במרחק של יותר מ־3 ק"מ מן המעברה.⁸⁹

מאחורי הנתונים

נתונים של מעברות ספציפיות היו גרועים בהרבה משל אחרות. למשל באשר לדירור: בכ־4 מעברות התגוררו בחדר אחד 5 נפשות ומעלה. במעברת קורדני ב' הוקצתה מקלחת אחת ל־336 איש. בכרכור הוקצה בית־שימוש אחד ל־53 איש, ובקסטינה ל־48. במעברת זכרון־יעקב השתמשו 23 משפחות בברז מים אחד; במעברת ראשון־לציון השתמשו 30 משפחות בפח זבל אחד. בשתי נקודות הורקו פחי הזבל פעם בחודש, ובנקודה אחת פעם בשבועיים. למעברת גבים לא הגיעה תחבורה, הטלפון הקרוב ביותר והרופא הקרוב ביותר במרחק של 10 ק"מ מן המעברה. בתל־ירוחם לא היה קו טלפון כלל והרופא הקרוב ביותר היה במרחק של 53 ק"מ מהיישוב. במעברת תלפיות שבגבולות ירושלים הוקצו מקלחת אחת ל־100 איש, ברז מים אחד ל־25 משפחות, ופח זבל אחד ל־15 משפחות. נציגי מעברת סקיה ב' שלחו מכתב מחאה למשרד הבריאות ובו ביקשו לאסוף את הזבל, הנערם זה חודשיים ליד בתיהם.⁹⁰ במקומות לא מעטים סבלו התושבים גם מוונדליזם מקומי. המקלחות, הברזים, פחי האשפה ובתי־השימוש היו יעד לגנבות ולהרס, וכך היתוסף על סבלם של התושבים סבל נוסף.⁹¹ גם במקומות שהונחו תשתיות של ביוב, הן הונחו בצורה רשלנית. הצינורות

89. ראו: דו"ח הועדה הבין־משרדית לתאום השרותים הסוציאליים במעברות, 1.7.1954, אב"ג, לשכת דב"ג כרה"מ, מכל 95.

90. שם, שם; נציגי סקיה ב' אל שר הבריאות, 6.5.1953, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג26/146. ראו גם דיווחים שונים שם, 14/160.

91. 'שר הבריאות במעברת תלפיות', על המשמר, 1.2.1956; דוד בן־מרדכי, 'זהו "מחנה העולים" בפרדס־חנה', הבוקר, 25.2.1954 (אצ"מ S71/993). במחנות פרדס־חנה פורקו 16 המקלחות הציבוריות ונגנב מהן כל דבר שניתן למכור, ולתושבים לא נשארו אמצעי רחצה. ראו: א' אלראי, 'אי הדמעות – פרדס חנה', מעריב, 4.12.1953; שרותי הרפואה המונעת של משרד הבריאות אל ועדת השרותים של הכנסת, 15.12.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160; שאילתה של ח"כ חנן (הנס) רובין לשר הבריאות יוסף סרלין, דברי הכנסת, כרך 17, עמ' 977; אצ"מ א-ב A430/78; ש' קייניוק, 'מעברה המחפשת אפוטרופוס', הארץ, 26.5.1953.

התפרסו על פני הקרקע ממש, או בעומק לא מספיק. במעברות רבות פרצו המים המלוכלכים אל פני הקרקע ויצרו ביצות. בהיעדר מים נקיים נהגו ילדי המעברה להשתעשע בימי הקיץ החמים בשוליות המים המלוכלכים.⁹²

לעתים מזומנות למדי אוכלסו המעברות וכפרי העולים עוד לפני שהם חוברו לתשתית של מים, לפני שהוקמו תאי שירותים ומקלחות.⁹³ במקומות רבים שרר מחסור כרוני במים.⁹⁴ מושבי עולים שהיו אמורים להתפרנס מחקלאות נשארו תקופה ארוכה מאוד ללא חיבור לתשתית מים, כלומר ללא אפשרות להתרחץ או להתפרנס מחקלאות.⁹⁵ גם במקומות שסופקו קווי מים, מתקנים למים זורמים ומקלחות, טענו התושבים כי המים שסופקו אינם ראויים לשתייה ואף לא לרחצה.⁹⁶

כתוצאה מן התנאים הסניטריים וההיגיינה הלקויה, וכן בשל המחסור בחומרי חיטוי והדברה סבלו התושבים מכינים ופשפשים.⁹⁷

נוסף על כל הקשיים שתוארו, היו מקרים לא מעטים שתושבי המעברה נענשו בניתוק זרם המים למעברה. לעתים, כך דווח בעיתונים, נקטו שלטונות המעברה צעד של הפסקת המים כדי לאלץ את התושבים לשלם את חובם עבור המים שצרכו.⁹⁸ לא פעם ננקט צעד זה כדי לאלץ תושבים סרבנים לעקור מן המעברה, לצורך פינויה המוחלט. למרות הידרדרות תנאי החיים במעברות, שליוותה את תהליך הפינוי, תושבים רבים שפונו ליישוב קבע שבו למעברה מטעמים שונים.⁹⁹

מצב התזונה

העולים הביאו עמם רכוש דל וכמות מסוימת של מזון. עקב תקנות העלייה היו מקרים לא מעטים שחלק ממזון זה הוחרם מיד עם הגיעם ארצה.¹⁰⁰ העולים שלא התגררו במחנות ולא מצאו עבודה התקיימו בחודשים הראשונים לבואם ממכירת הרכוש שהביאו עמם ומהקצבה

92. ד"ר פ' יקותיאל אל שר הבריאות, 3.5.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/1602.
93. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 4.6.1950, אב"ג, ועדות מיוחדות.
94. ראובן שלגי, 'חזיריה: מעברה מוצפת הבטחות', על המשמר, 3.7.1953; ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג13/1602.
95. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 9.9.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות.
96. על המשמר, 6.4.1952 [התאריך אינו ברור], 8.4.1952 [התאריך אינו ברור] (אצ"מ S71/110).
97. זהבה גפן ומינה מאיר אל ד"ר יקותיאל, 24.6.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג13/1602.
98. ראו: קול העם, 29.6.1952, 27.7.1952, 17.10.1952, 10.5.1953, 23.9.1953, 2.11.1953, 10.10.1955, 27.11.1955; על המשמר, 29.6.1952, 23.8.1954, 28.10.1954; מעריב, 21.5.1953, 5.2.1954; ידיעות אחרונות, 27.10.1953; למרחב, 15.12.1954, 15.3.1955; דבר, 27.11.1955; הבוקר, 28.8.1952; הארץ, 28.7.1952.
99. יוחנן לוי, 'מנהגים מוזרים בחזירה ב', ידיעות אחרונות, 3.5.1954.
100. ראו: ג"מ, תיקי משרד ראש הממשלה, 3913/55599. ראו גם: אייל כפכפי, לבון: אנטי-משיח, תל-אביב 1998, עמ' 110-111.

קטנה שניתנה להם.¹⁰¹ כאשר הועברו העולים ממחנות המעבר למעברות, שוב לא נהנו מן האוכל הדל שקיבלו בחדרי האוכל במחנות. אם אחד מבני המשפחה לא הצליח למצוא עבודה, הם נאלצו להתקיים בתנאים קשים מנשוא ומצבם הנפשי והפיזי היה גרוע. במעברות וביישובים הערביים לשעבר היה מצב האספקה גרוע, בייחוד אספקת החלב הטרי.¹⁰² ענייני אספקת המזונות למעברות נדונו בממשלה. במסגרת הדיון הוטחו בשר האחראי, דב יוסף, האשמות קשות:

מתגלים דברים איומים, ואלה אינם דברים שאי אפשר לעשות אחרת [...] יכול להיות מלאי מזון בארץ, אבל מזון לא יגיע למעברות [...] הכל יש, יש אבקת חלב בארץ, אבל זה אינו מגיע לילדים במעברות [...] יש מזון לארוחה, אבל האנשים אינם אוכלים, כי אין כלים. האם הילדים והנשים שם אינם צריכים לאכול, כי אין כלים, הרי אפשר למצוא סידור שיאכלו.¹⁰³

המצב עורר חרדות קשות אצל ממשיכו של דב יוסף, פנחס לבון. הוא ידע שהמחסור באבקת חלב לתינוקות גורר מרדף נואש של האימהות להשגתה וחשש מהנזקים הבלתי הפיכים שייגרמו לתינוקות ולילדים במעברות עקב החסר בתזונתם.¹⁰⁴

המחלקות לטיפול באם ובילד שלחו מכתבים דחופים לגופים השונים – משרד הבריאות, מרכז קופת חולים, משרד המסחר והתעשייה – ודרשו את התערבותם באספקת מוצרי מזון בסיסיים לתחנות לטיפול באם ובילד במעברות. במברק ששלחו ב־24 במאי 1953 כתבו רופאי קופת החולים שהמצב הוא ללא נשוא.¹⁰⁵ המלצותיהם של רופאים להגדיל את מנות המזון לילדים הירודים במשקל, מחשש שבריאותם תוסיף להידרדר, לא תמיד נענו. עם זאת, גם כאשר סופקו מוצרים חיוניים, כמו חלב, למקצת מהמעברות בקיץ 1952, לא תמיד השיגה ידם של התושבים לקנותם, עקב מחירם שהאמיר מאוד. נוסף על כך, גם ההורים שקנו חלב ניגר, לא עלה בידם לשומרו מפאת המחסור בקרח. אבקת חלב מלא, שהיתה זולה ולא נזקקה לקירור, סופקה בשנים 1952-1953 רק לדרי המעברות ולתושבי שכונות עוני.

101. בנובמבר 1948 כלל סל האספקה הראשונה לעולה בהגיעו לירושלים: 750 גרם סוכר, 3 ביצי תרנגול, 1 ק"ג קמח, 1 ק"ג שמן, 1 חפיסת שוקולד, 1 ק"ג מלח, 100 גרם פודינג, 50 גרם אבקת ביצים, 400 גרם אטריות, 1 ק"ג עדשים, 1 חתיכת סבון לכביסה 'שמן', 1 חתיכת סבון טואלט 'עלמה', 100 גרם קפה, 100 גרם קקאו, 1 חבילת נרות, 1 חבילת קורנפלור (200 גרם), 1 קופסת סרדינים, 1 קופסת חלב, 4 קופסאות גפרורים, 1 קופסת ריבה, 100 גרם מרגרינה, 1 ק"ג מצות, 1 ק"ג גריסים, 1 ק"ג דג מלוח, 100 גרם תה, 1 כיכר לחם, 1 מנורת נפט, 70 גרם אבקת חלב, 1 פח למים – עם ידיה, 1 פח לנפט, 1 פתיליה, 1 משפך, 1 ק"ג תפוחי אדמה, 1 ק"ג בצל, 1 דלי למים. ראו: אצ"מ/84/7.

102. 'מצב הבריאות במחנות בית ילדי', ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג15/1433, ג12/1602.

103. תרשומת ישיבות הממשלה השניה, כרך א, 22.11.1950, עמ' 29, 32, 34, ג"מ. ההדגשה שלי. נראה שאנשי המעברות ואנשי הספר סבלו מתת-תזונה חריפה פשוטו כמשמעו. ראו: פרטיכל ישיבת מרכז מפא"י, 5.3.1950, אמ"ע 2-11-1950, וכן ישיבה בתאריך 12.3.1950, שם.

104. כפכפי, לבון: אנטי-משיח, עמ' 113.

105. ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג18/181.

מפאת יוקר המוצר ונדירותו מצאו חלק ניכר מקופסאות אבקת החלב המלא את דרכן לשוק השחור. בין כך ובין כך, תוצאת המחסור היתה משקל ירוד ופיגור ניכר בהתפתחות התינוקות והילדים.¹⁰⁶ תמונת הרעב השתקפה במאמרים שפורסמו בעיתונות, שם פורטה למשל תזונתה הדלה של משפחה שחיה על קצבת הסעד. להלן תיאור פרי עטו של עיתונאי שביקר באחת המעברות:

באחד הימים בשעות הצהריים הוביל אותי אחד מהתושבים, דוד תענוס, כדי לחזות ב'ארוחת צהריים מתוך פחי זבל'. בפחי זבל רחבים, שלתוכם נזרקים שיירי המזון של המטבח המרכזי לוקנים, חיטטו ארבעה ילדים בגיל 8-12 כדי למצוא מזון. במרחק של 10 מטרים מהם, עמדו שני כלבים ונברו אף הם בערמת זבל. כשנגשתי אל הילדים, הפנו אלי מבט נבהל וברחו.¹⁰⁷

גם גנייה לילדים ובתי הספר, שהיו אמורים לספק ארוחות לילדים הנצרכים ביותר, לא קיבלו אספקה מתאימה, והמבשלות והגננות נאלצו לתת לילדים ארוחות דלות שלא היו מזינות דיין.¹⁰⁸

בשל רמת האבטלה הגבוהה ויוקר המחיה נאלצו רבים מהמבוגרים במעברות לאכול בעיקר לחם, אך הכמות של המצרך החשוב ביותר הזה שחולקה במעברות לא היתה מספקת ואיכותו היתה גרועה מאוד.¹⁰⁹

בניגוד לדעה השלטת במחקר, ביישובים הערביים לשעבר ובמעברות שררו תנאי תזונה גם לפני עליית המחירים התלולה שבאה בעקבות התוכנית הכלכלית החדשה ב-1952. כלומר גם בתקופה שמשטר הצנע נחשב לסיפור הצלחה, משפחות שלמות רעבו ללחם.¹¹⁰ מוסדות הבריאות והחינוך השתדלו לספק לתינוקות, לילדי הגנים ולילדי בתי הספר ארוחה מבושלת פעם אחת ביום, לכל הפחות. בקיץ 1954 עדיין נדרש הממסד הקולט (במקרה זה הוועדה לתיאום השירותים הסוציאליים במעברות) לשפר את מצב האספקה ואת רמת התזונה ביישובי העולים השונים. מאחר שעדיין לא נסללו כבישים ליישובים המרוחקים, לא הגיעה אליהם אספקה טרייה. המחירים היו גבוהים מדי ורבים נאלצו להסתפק במועט, עקב המחיר או בשל היעדר המוצרים ממקום יישובם. משום כך סבלו מחסר ביסודות חיוניים לבריאותם.¹¹¹

106. ג"מ, תיק משרד הבריאות, 17/1811, 18/1811.

107. זאב שיף, "אי הדמעות" בפרס חנה, הארץ, 3.9.1954. ההדגשה שלי.

108. ד"ר שאול זאלודקובסקי אל ראש הממשלה, 30.11.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 14/1601.

109. תזכיר ד"ר ברמן על ביקור במעברה, 24.8.1953, אצ"מ S41/281.

110. תזכורת על המצב במרכז הבריאות בלוד, 23.6.1949, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 11/1551. בדוח נטען כי בעלי משפחות בלוד אינם זוכים לקבל די ימי עבודה כדי לפרנס את משפחותיהם ולפיכך אין להם כסף אפילו כדי לקנות לחם. נוסף על כך קיימת גם בעיה של אספקה הנובעת מתנאי הצנע. במרכז הבריאות של לוד הוחלט אפוא שכל אישה אשר תבקר שם תקבל כוס חלב חינם.

111. תיק הוועדה לתאום שרותים סוציאליים במעברות, 1.7.1954, אב"ג, לשכת דב"ג כראש ממשלה.

המחסור במים ובמזון והתנאים הסניטריים הלקויים השפיעו על מצבם של העולים מבחינה פיזית-מוחשית ומבחינה סמלית-תדמיתית כאחד. אמנם מצבם עורר חמלה ורצון לשינוי בקרב המבקרים, אך בה־בעת עליבותם עוררה גם סלידה.

ה. הורים וילדים

עיתונות התקופה הרבתה לסקר את מצב העלייה, את זהות העולים ומנהגיהם. בייחוד בלטו במאמרים תיאורים של מצב הילדים, חינוכם, לבושם ותזונתם,¹¹² וכן ניכרה התעניינות במעשיהן והתנהגותן של הנשים, ובעיקר בתפקודן כאימהות. ההתעניינות בנושאים אלה חצתה קווים מפלגתיים ועדתיים. נראה שבני היישוב הוותיק ראו חשיבות עליונה בתשתיות התרבותיות של המועמדים לעלייה: תזונה, בריאות, מגורים, סניטציה והיגיינה אישית. תרבותם של העולים ועולמם הפנימי־הרוחני כמעט לא נבחנו.¹¹³ הדלות שבחוץ קיבעה תמונת עולם של דלות שבפנים.

ההורים המזרחים, בעיקר האבות, נחשבו להורים לא ראויים. ראשיתה של התדמית הזאת בהתרשמותם של ותיקים שיצאו לסקר את העולים לפני עלייתם והמשכה בהתרשמותם ממצבם של הילדים שנצפו לראשונה במהלך העלייה. התרשמות זו התחזקה כשנבחנו מעשי העולים בזוכית מגדלת, על־ידי מבקרים ועובדים ותיקים, בעת שהייתם של העולים במחנות ובמעברות.

עם הגיעם למחנה המעבר במרסיי תוארו ילדיהם של העולים מצפון אפריקה כמי שנמצאים במצב פיזי קשה ביותר. לדעת המתעדים הצופים, הגורמים לכך היו התנאים הפיזיים הגרועים שהם גדלו בהם והורים שאינם יודעים את מרבית כללי ההיגיינה ואינם מכירים את יסודות ההזנה והחינוך האלמנטריים.¹¹⁴ מאמצים רבים הוקדשו אפוא לשינוי דפוסי התרבות של העולים בתחום הטיפול בילדים.

לעלייה התימנית היתה נוכחות ניכרת בדיווחים העיתונאיים בשנת 1949. לפיכך רווח בדיווחים אלה הדיון ביכולתן של האימהות התימניות לטפל בילדיהן. כשנסגרו מחנות העולים ועמם מוסדות התינוקות, הוחזרו לאוהל המשפחה מקצת מהתינוקות שלא נמצא להם מוסד חלופי. הסוכנות סיפקה מיטות וחיתולים, אך לפי אחת הכתבות, 'באהלים רבים ראיתי את מטת התינוק מלאה כלי בית והתינוק שוכב - לפי נוהג תימני משכבר הימים - על האדמה כשהוא עטוף בסחבות כהות, וחתיכת לחם שחור נעוצה לו בין שפתותיו'. הניקיון של בית־התינוקות ולובן החיתולים הוחלפו אפוא בכלל־כך של אוהלי התימנים ובשחור הסמרטוטים שעטפו את התינוק. החלב המזין הוחלף בלחם שחור דל, מיקומו המועדף

112. יצחק זור־אב, 'הילדים לא חייכו', מעריב, 29.11.1950; 'מעברה - משלט של עולי תימן', דבר, 30.9.1952.

113. העיתונות הדתית לא נבחנה, וייתכן שבהיבט זה הצטיירה בה תמונה אחרת.

114. דין וחשבון על העבודה במרסיל בשנת 1949, אצ"מ S41/243.

של התינוק, במיטה, הוחלף במיקום גרוע, על האדמה. בכתבה תואר ההבדל בין השיפור במצב התינוקות ששהו תקופה ממושכת במוסדות ובין כשלונן של שיטות הטיפול המסורתיות. כמו כן נכתב שם שהתחלואה בדיונטריה שבה ועלתה עקב החזרת הילדים לשיטות הטיפול המסורתיות ועמה החלה לעלות שוב תמותת התינוקות. עלינו לשים לב לעובדה שבתיאור זה יש שני ממדים: הממד העובדתי-רפואי, שבו המבחן העליון הוא מבחן התוצאה המספרית - שיעור תמותת התינוקות; והממד הסימבולי, המעצים את הממד העובדתי - שחור הסמרטוטים לעומת לובן החיתולים, מזין לעומת דל (או אף מזיק), למעלה (על המיטה המגוננת) לעומת למטה (על האדמה, החושפת את התינוק לסכנות).¹¹⁵

האימהות התימניות 'נשפטו' מיד עם בואן ארצה. כבר במעשיהן הראשונים הן תוארו כאגוצנטריות וכמי שמעדיפות את טובת עצמן מטובת ילדיהן. כיוון שבקרוב האימהות הוותיקות רווח עקרון ההקרבה העצמית למען הילדים, כישוריהן של האימהות העולות נבחנו לאורו של עיקרון זה.¹¹⁶

כמו במקרים אחרים, תדמית ההורים המזניחים חרגה מתחומיה של עדה זו או אחרת והכתימה את כל העולים המזרחים. אימהות מזרחיות נחשבו למי שאינן יודעות או אינן מסוגלות לטפל בתינוקותיהן ואף בעצמן.¹¹⁷ אפשר לאפיין שתי גישות עיקריות בקשר לסוגיה זו בקרב הוותיקים: גישה אחת שנמנעה מהטלת אשמה על העולות ותלתה בהן תמימות, חוסר בשלות וחוסר הבנה. את הגישה הזאת נקטו בעיקר נשים שטיפלו בעולות החדשות.¹¹⁸ לעומתה, גישה שנייה שנקטה עמדה שיפוטית וביקורתית כלפי כל העולים המזרחים והאשימה אותם בהזנחת ילדיהם ואף בהתעללות בהם. דב יוסף, למשל, האשים את מקצת העולים שהם מרעיבים את ילדיהם:

יש מקרים לאין ספור של אנשים המשתכרים [...] 30 ל"י לחודש, וידוע לפי החשבונות בצרכניה שהם מוציאים רק 10 ל"י לצרכי אוכל, יש מה לקנות והם אינם קונים. [...] (השר דוד רמז: קשה להאמין שאבא ואמא ירעיבו את ילדיהם, כאשר יש להם אפשרות לקנות אוכל.) תצא למעברות ותבדוק. איני אומר שאנו יכולים להגיד שזה לא עניננו, עלינו לדאוג שהילדים יאכלו ושהאוכל יגיע למקום בכללו ולילדים בפרט.¹¹⁹

115. מ' טורנובסקי-פינר, 'נסגרים בתי תינוקות', הארץ, 18.9.1950.

116. ראו: רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עמ' 81; הצופה, 11.11.1949. הגישה שהעדיפה את טובת הילד מטובת אמו התפתחה במערב ובכלל זה בארצות-הברית במהלך המאה העשרים והבשילה, כך נראה, בשנות הארבעים. בתקופה זו כבר לא היה שוויון בין צורכי האם לצורכי הילד. האם נדחקה לשוליים ולילד נוספו זכויות רבות. ראו: Nancy Pottishman Weiss, 'The Mother-Child Dyad Revisited', in: Paula S. Fass and Mary Ann Mason (eds.), *Childhood in America*, New York and London 2000, pp. 58-59

117. ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג 12/160.

118. מרים שיר, 'האשה מה אומרת - עם המטפלות מברייעקב', דבר, 8.6.1951.

119. תרשומת ישיבות הממשלה השנייה, כרך א, 22.11.1950, עמ' 35, ג"מ; ראו גם: ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג 12/160.

בייחוד רבו תיאורים ממין זה שנקשרו לעולים התימנים. תחילה אמנם נתפסו הידיעות על מצב ילדיהם ועולליהם מעוטי-המשקל כקשורות לתלאות הדרך, ולפיכך הם לא זכו לתיוג שלילי אלא לאמפתיה.¹²⁰ אולם ככל שחלף הזמן מאז הגיעו לארץ, כן התערער דימוים כהורים.¹²¹ בייחוד נפגעה תדמיתם של הגברים התימנים, שכן הנשים נתפסו לעתים קרובות כקורבנות של משטר פרימיטיבי ועריץ, שניצל אותן עד תום.¹²²

בתיקי משרד הבריאות נמצאים דיווחים של גורמים שונים המציינים שילדים רבים מקרב עולי ארצות האסלאם נמצאים במצב של תת-תזונה וחולים במחלות-חסר. בעיתון דווח עוד כי ילדים אלה מקבלים יותר מכות מאוכל.¹²³ תיאור הילדים הרעבים ותדמית הוריהם המזניחים נפוצו בציבור לא רק באמצעות העיתונות,¹²⁴ אלא גם באמצעות סוכני שינוי אחרים, דוגמת עובדות 'הדסה'.¹²⁵ גם רופאים שטיפלו בעולים הטילו ספק אם יספקו ההורים לילדיהם את המזון הדרוש, גם אם יהיה ברשותם.¹²⁶

אף-על-פי שאחרי כינונה של התוכנית הכלכלית החדשה בשנת 1952 התקשו רבים לרכוש את המזונות המוקצבים, שמחירים עלה פלאים, דווח בעיתונות באותה עת שההורים מעדיפים למכור את מנות המזון שקיבלו ולהרעיב את ילדיהם ובלבד שיוכלו להימנע מעבודה קשה.¹²⁷ תיאור דומה רווח גם במסמכים פנימיים של משרד הבריאות.¹²⁸ עם זאת, אצבע מאשימה הופנתה גם כלפי המוסדות הקולטים ונטען כי בשל אוזלת ידם נאלצים העולים וילדיהם לחיות מקצבת הסעד, המספיקה לקניית לחם בלבד.¹²⁹

גברים מזרחים תוארו כמי שאינם דואגים לילדיהם הרעבים ומוכרים את מנות האוכל שלהם כדי לקנות משקאות אלכוהוליים.¹³⁰ גרוע מזה, הם צוירו כמי ששולחים את ילדיהם

120. קפטן רוג'ה ליורה, 'שבט שנתגלה מחדש', מעריב, 11.11.1949.

121. ג"מ, תיק משרד הבריאות, 12/160ג.

122. שרותי הרפואה המונעת של משרד הבריאות אל ועדת השרותים של הכנסת, 15.12.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, Judith T. Shuval, *Attitudes and Behaviour Concerning Health*; 14/160ג, S42/289 and Sanitation, Jerusalem 1955, pp. 82, 84.

123. דוד בן-מרדכי, 'זהו "מחנה העולים" בפרדס-חנה', הבוקר, 25.2.1954 (אצ"מ S71/933); ראו גם ג"מ, תיק משרד הבריאות, 12/160ג.

124. מעניין לציין שגם בהד המזרח ראו בעין רעה את העובדה שמנות החלב ומצרכים אחרים של ילדים נמסרים לידי הוריהם במקום שיינתנו לילדים עצמם, כדי שיאכלו אותם בחדר האוכל. ראו: ד' סווין, 'רשמי ביקור במחנה העולים בגבעת שאול ב', הד המזרח, 17.3.1950 (אצ"מ א-ב 430/78).
125. אצ"מ J113/2273.

126. ד"ר ט' ישרון-ברמן אל מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית ועוד, 23.11.1950, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 12/160ג; צ' גבעול אל מר הלוי, 7.12.1950, שם.

127. בר-אומר, '300 נפשות עדיין יושבים בעיר-האהלים פרדסה', הדור, 14.6.1953; שאול בן-חיים, 'על הפרק: מהפכה בשיטת הקליטה!', ידיעות אחרונות, 8.2.1952.

128. ג"מ, תיק משרד הבריאות, 14/160ג.

129. רגינה אל-עזרי, 'צריף העוני מס' 165 דורש את סידורי', הדור, 1.4.1953 (אצ"מ S71/932).

130. בר-אומר, '300 נפשות עדיין יושבים בעיר-האהלים פרדסה', הדור, 14.6.1953. גם גברים בני עדות המזרח החיים בשכונות העוני תוארו כלוקים באותם ליקויים: הגברים מבזבזים את משכורתם הדלה על

לעבוד וקונים משקאות חריפים בכסף שהם מרוויחים.¹³¹ אמנם גם נכתב שהורים שולחים את ילדיהם לעבוד כדי לסייע בפרנסת המשפחה ולא רק לספק צרכים מגונים כקניית אלכוהול, אבל גם דבר זה הוצג כשלילי שכן הוא היה מנוגד לטובת הילדים.¹³² גם הגברים המזרחים שעבדו לפרנסת המשפחה תוארו כמי שכרוכים אחר אווירת בתי־הקפה ובסיום יום העבודה מבכרים לשבת שם במקום ללכת הביתה.¹³³

בכתבות מסוימות הוצגה תדמיתם של העולים בניגוד קוטבי לתדמיתה של המדינה בכלל ושל מנגנון הקליטה בפרט. מדינת ישראל מצטיירת בהן כמדינה מתקדמת השואפת לגדל את העולים הצעירים כך שיהיו לאזרחים בריאים, מחונכים, מועילים, אסירי תודה ומאושרים. בכתבות אלה הוצג מנגנון הקליטה כזרוע הטובה והמיטיבה של המדינה. לעומת זאת, ההורים העולים הוצגו כמי שאינם בני תרבות, מהם חולים, מהם נתמכי סעד, וכמי שאינם מסוגלים לדאוג לילדיהם כראוי.¹³⁴ ככלל אפשר לומר בהקשר זה שמוסדות שונים תפסו את תפקידם כמחנכי הילדים במקום הוריהם, והדבר בולט בייחוד בתחום החינוך להגייתה האישית.¹³⁵

תמותת תינוקות

כל בר־בִּירֵב יודע: תמותת הילדים היא המודד הרגיש ביותר, ה'אינדקס' בה'א הידיעה במה שנוגע למצבו הכלכלי והסוציאלי של ציבור – של כל ציבור אנושי, היא הביטוי הנאמן ביותר לתרבות הארץ.¹³⁶

משום הדעה השלילית של הקולטים על יכולתם ההורית של העולים, עמדה הדאגה לבריאותם ולרווחתם של תינוקות וילדים רכים (עד גיל 6) במקום בולט בסדר העדיפויות של הממסד.¹³⁷ במסגרת ההדרכה האינטנסיבית של משרד הבריאות, של קופות החולים ושל ארגוני הנשים הודגש במיוחד הטיפול בתינוקות ובפעוטות. הנחלתן של שיטות הטיפול המערביות

משחקי קלפים, אלכוהול וסמים על־חשבון משפחתם. אליהו הכרמלי (לולו), 'על רמת האינטליגנציה של עדות המזרח', הפועל הצעיר, 5.12.1950, עמ' 10. הכרמלי היה חבר הכנסת הראשונה והשנייה; שרותי הרפואה המונעת של משרד הבריאות אל ועדת השרותים של הכנסת, 15.12.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/1602.

131. זאב שיף, 'אאי הדמעות' בפרדס חנה', הארץ, 3.9.1954; יוחנן לוי, 'מחנה הזוועות בלב השומרון', ידיעות אחרונות, 24.2.1954.

132. ראו: שלמה שבא, 'יומן חיריה – ילדות בין בדונים: סיפורה של רבקה', על המשמר, 17.6.1955. ראו גם: 'בן־יצחק, 'מחנה "שבות־עם" טעון חיסול מידי', אצ"מ S71/933; א' רביב, 'הרצון לעבוד', הארץ, 11.3.1951.

133. ברוך ויניצקי, 'השעמום – אויב ישובי העולים', חרות, 8.5.1953.

134. ראו: Ya'acov Friedler, 'Every Jew Has the Right...', *Jerusalem Post*, 28.3.1953.

135. אה"ע IV 31-49-230.

136. ק. שבתאי [שבתאי קלוגמן], 'הקדמה לשיר תהילה', דבר, 25.3.1955. ראו גם: ד"ר מאיר (מרק) דבורצקי, 'בריאות ילדי העולים', הפועל הצעיר, 6.1.1953, עמ' 8. דבורצקי כותב ששיעור תמותת התינוקות מסמל את הרמה הסניטרית של היישוב.

137. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 15.10.1950, אב"ג, ועדות מיוחדות.

המתקדמות נועדה לא רק לעולות החדשות אלא לכלל האוכלוסייה, ותיקה כחדשה.¹³⁸ ההדרכה בשיטות אלה זכתה לעתים להוקרתן ולהערכתן של האימהות העולות¹³⁹ ולעתים היא נתקלה בהתנגדות עזה:

המלאכה לא היתה קלה ולעתים תכופות היה צורך ללמד לאמהות כיצד לטפל בילדיהן ולשמור על נקיונם ובריאותם – נגד רצונן. עמדת עולות חדשות אלה מתימן ועיראק, פרס וקורדיסטאן, היא פרימיטיבית. לדעתן, המחלה באה ביד הטבע ועליה 'ללכת' ביד הטבע. אלוהים נתן להן תינוקות, והוא עלול לקחתם בחזרה לפי רצוננו. ולקופת-חולים אין רשות להתערב.¹⁴⁰

ההורים המזרחים תוארו לעתים מזומנות כמי שמשלימים עם העובדה שמקצת מילדיהם עתידיים למות ולא היו מוכנים למסור אותם לטיפול רפואי בבתי-החולים.¹⁴¹ הורה לילד חולה אסכרה צוטט כמי שאמר שאם נגזר על הילד למות, מוטב שימות בחיק אמו.¹⁴² תיאורים של אימהות שהסתירו את ילדיהן החולים ומנעו מהם טיפול רפואי, כדי להצילם מידי האחיות, לא היו נדירים.¹⁴³

דיכוטומיה ברורה היתה בין תפיסתן של אימהות עולות ממזרח אירופה לבין תפיסתן של אימהות עולות מארצות האסלאם. העולות ממזרח אירופה נחשבו דאגניות מדי, ואלה מארצות האסלאם נתפסו כחסרות מסוגלות הורית. במחנות מסוימים כפו על האימהות המזרחיות למסור את ילדיהן לבית-התינוקות או לבית-הילדים. על עולות ממוצא אירופי לא הופעלה כפייה כזאת.¹⁴⁴

138. אה"ע IV 117-6-230, IV 40-5-230. על תפקידיהן של אחיות בריאות הציבור בתקופת המנדט ומלחמתן בתמותת התינוקות ראו: Adams Stockler, *Development of Public Health*, pp. 87, 89-90, 94

139. שרה חתן, שהיתה אם לשלושה ילדים בהגיעה לישראל ב-1951 מכורדיסטן וילדה ברבות הימים ארבעה-עשר ילדים, זכרה בחיבה ובגעגועים את שלוש המדריכות שסייעו לאימהות העולות במעברת בצת, שם שהתה. היא ציינה שבתנאי החיים של המעברה יבש חלבה והיא התקשתה לספק לילדיה מזונות בשל מצוקתה הכספית של המשפחה. היא ציינה את שמותיהן של שלוש המדריכות והסבירה כי המזונות שסיפקו והעזרה וההדרכה סייעו לה בשמירה על בריאותם של ילדיה. שרה חתן, בשיחה עמי, מושב שתולה, 3 באוקטובר 2000.

140. שלמה מרקוס, 'שער מנשה – השער לרבבות', על המשמר, 15.3.1951.

141. דין וחשבון על העבודה במרסיל בשנת 1949, אצ"מ S41/243; 'יש להוציא את הילד מן האהל', דבר, 25.9.1951 [תאריך לא ברור] (אצ"מ S71/195). ראו גם: אברהם שטאל, משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח, ירושלים 1993, עמ' 379.

142. 'עולים חדשים לומדים להיות בריאים – בניגוד לרצונם', ידיעות אחרונות, 20.4.1953.

143. דב שובל, 'ג'מילה מזרחי לומדת להדליק פרימוס', על המשמר, 16.4.1953. אצל שטאל יש עדות שעולה ממנה כי בעיני המשפחות נתפסה הירידה בתמותת התינוקות כגורם לעומס כלכלי גדול מדי על המשפחה (משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח, עמ' 377-378).

144. ראו: שלמה מרקוס, 'שער מנשה – השער לרבבות', על המשמר, 15.3.1951. על הבדלים בין אימהות כורדיות (יהודיות) ומוסלמיות ובין אימהות נוצריות, ועל ההבדלים בין אימהות אירופיות לאימהות אחרות ראו: Adams Stockler, *Development of Public Health*, pp. 96, 127

התינוקות העולים בכלל, והמזרחים בפרט, תוארו כמעוטי־משקל וכמי שאינם זוכים למזון מזין או לארוחות סדירות. במשרד הבריאות הצביעו על כך שאחת הסיבות הנפוצות לתמותת תינוקות היא לידה מוקדמת, בשל תת־תזונה או תזונה לקויה של האימהות.¹⁴⁵ משום תפיסת העולות המזרחיות כחסרות כישורי הורות בסיסיים, הושם בתחום הרפואה המונעת דגש מיוחד על הטיפול באם ובילד.¹⁴⁶ היעד היה העלאת משקלם הירוד של התינוקות והילדים והורדת שיעור תמותת התינוקות והילדים. בתחום זה, יש לומר, היו הצלחות מרשימות.¹⁴⁷ שיעורי התמותה הלכו וירדו, אך שיעורי התחלואה היו עדיין גבוהים למדי.¹⁴⁸ ב־1947 היה שיעור תמותת התינוקות ביישוב היהודי בארץ־ישראל 29 תינוקות לכל אלף ילדים. באותה תקופה היה שיעור זה 51 לאלף בצרפת, ו־35 לאלף בבריטניה. היישוב היהודי בארץ־ישראל נמצא במקום השלישי בעולם מבחינת השיעור הנמוך של תמותת התינוקות, אחרי שוודיה וניו־זילנד. שיעור תמותת הילדים במצרים היה באותה תקופה 135 לאלף. נתונים אחרים מצביעים על כך שבאמצע שנות הארבעים היתה תמותת התינוקות במצרים 250 לאלף ילודים.¹⁴⁹ במרוקו ובתימן היתה התמותה גבוהה אף יותר. לפי עדותו של ד"ר יוסף מאיר, שביקר בתימן, 5-8 מיתות לכל 10 (!) לידות.¹⁵⁰ אצל ערביי ארץ־ישראל היתה התמותה 91 תינוקות לאלף לידות. בפרס היתה תמותת התינוקות ב־1950 על־פי נתונים של הג'וינט 223 לאלף.¹⁵¹

עם בואה של העלייה ההמונית עלתה התמותה ל־51.71 לאלף בשנת 1949. ההתפלגות של המיתות מראה את התמונה האמיתית: בקיבוצים היתה התמותה 16.5 לאלף, בקרב העולים 157 לאלף. היו חודשים שמכל 100 מקרי מוות של ילדים בבתי־חולים, 10 היו של ילדים מהעיר ו־90 של ילדים מן המעברה.¹⁵²

כתב דבר שבתאי קלוגמן, שבחן נתונים אלה, טען כי מצרים, עיראק, קורדיסטן, תימן, מרוקו ואפגניסטן הציפו את 'המדינה הקטנה בעלת התרבות הגדולה'.

145. דו"ח ד"ר טאושטיין על המצב במעברות - מבחינת ההיגיינה והבריאות של האם והילד, 4.12.1950, ג"מ 12/160ג.

146. דו"ח הועדה הבין־משרדית לתאום שרותים סוציאליים במעברות, 1.7.1954, אב"ג, לשכת דב"ג כרה"מ, מכל 95; ד"ר טאושטיין לד"ר שיבא, 15.1.1951, ג"מ 11/155ג; 'עולים חדשים לומדים להיות בריאים - בניגוד לרצונם', ידיעות אחרונות, 20.4.1953; ד"ר מאיר (מרק) דבורז'צקי, 'בריאות ילדי העולים', הפועל הצעיר, 6.1.1953, עמ' 8; דין וחשבון על העבודה במחנה מרסיל, אצ"מ S41/243.

147. דב שובל, 'גמילה מזרחי לומדת להדליק פרימוס...', על המשמר, 16.4.1953; ההדרכה החינוכית־רפואית נחשבה לאחד הגורמים החשובים בשיפור רמת בריאותם של הילדים. ראו: ד"ר טאושטיין לד"ר שיבא, 19.5.1952, ג"מ 14/160ג.

148. דו"ח פעולות משרד הבריאות, 1954, ג"מ, ארכיון דב יוסף, פ 6/762.

149. בונדי, שיבא, עמ' 71.

150. שטאל, משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח, עמ' 366-367; שגב, 1949: הישראלים הראשונים, עמ' 178.

151. ד"ר יוסף בורג, 'משרד הבריאות בפעולותיו ולבטיו', הצופה, 6.4.1952.

152. ד"ר מאיר (מרק) דבורז'צקי, 'בריאות ילדי העולים', הפועל הצעיר, 6.1.1953, עמ' 8.

העלייה התלולה בתמותת התינוקות נזקפה בעיתונות לחובת התרבות הפרימיטיבית של העולים ורק מקצתה לחובתם של קשיי האקלים, תנאי החיים במעברות, מיעוט המזון וזרותו,¹⁵³ המחסור במזונות לתינוקות וקשיי קליטה אחרים.¹⁵⁴ המאבק לצמצם את תמותת התינוקות תואר כקרב גדול 'בין תרבות המערב עם כל מגרעותיה העצומות – ולבין המדבר הגדול והנורא הזה: מדבר של אמונות תפילות, של פאטאליזם, של חוסר-דאגה לעולל ויונק, של אולת-ייד והעדר ידיעה'.¹⁵⁵

הוותיקים אמנם לא אימצו את התרבות ההיגייניסטית של ארצות מערב אירופה וארצות-הברית כמקשה אחת, אלא הם עיבדו אותה והוסיפו לה נורמות מקומיות. עם זאת, בכל הקשור לבריאות, ניקיון ומעמד הילד שימשה התרבות ההיגייניסטית המערבית מקור השראה רב עוצמה.¹⁵⁶ תפיסת ההיגיינה בגרסתה המקומית סימלה בעיני הוותיקים את הטוב המוסרי שאין בלתו בכל הקשור לנושאים הנדונים כאן, הגם שבתחומים אחרים היו חילוקי דעות.¹⁵⁷ כפי שאפשר היה להניח מראש, היה פער בין תדמיתם השלילית של העולים בכל הקשור לטיפול בצאצאיהם כפי שהציגה אותם העיתונות ובין מה שנטען כלפיהם בדיונים פנימיים של משרד הבריאות. בדיונים אלה נזקפה ההידרדרות במצבם הבריאותי של העולים וילדיהם לחובת מצב התזונה הגרוע בארץ בכלל ואצל העולים בפרט;¹⁵⁸ התנאים הלא-היגייניים והלא-סניטריים שבהם חיו הילדים במעברות הוצגו כגורמיה של העלייה התלולה בתחלואה

153. פרופ' ולטר שטראוס למר גרצברג, 22.4.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 13/160.
 154. הטלת האשמה בתמותת התינוקות על העולים עצמם מובנת על רקע הידיעות על שיעורי התמותה בארצות המוצא שלהם. עם זאת, ניתן להשוות גישה זו לעבודת שירותי הבריאות באזור אורייהודה בשנות השמונים. כשנצפו שם שיעורי תמותת יילודים ועוברים גדולים פי שניים מאלה שברמת-גן, נערכו שינויים במערך שירותי הבריאות. המערכת בדקה את עצמה ומצאה ליקויים בהיערכותה הארגונית. לאחר תיקון הליקויים ושיפור השירות היתה ירידה ניכרת בשיעור התמותה. ראו: גדי ברקאי, ויטה בראל, שלמה משיח, 'תוכנית אורייהודה – דגם לשירות רפואת נשים כוללני', הרפואה, כרך קיג, ה-1 (אלול תשמ"ז), עמ' 117-120.

155. ק. שבתאי (שבתאי קלוגמן), 'הקדמה לשיר תהילה', דבר, 4.3.1955; שנתון הממשלה, ירושלים תשי"ג, עמ' 331.

156. הירש, 'אנו מפיצים כאן תרבות', עמ' 19-22. המערב היה מקור השראה של נורמות גם בתחום התזונה, לא רק בכל הקשור לבריאות אלא גם למנהגי שולחן. ראו למשל: ליליאן קורנפלד, מה אבשל ממנות צנעז', תל-אביב 1949, עמ' 29; 'אין נוהגים להגיש בארוחה אחת גם הורדאבר [מנה ראשונה, א"ר] וגם מרק; לפי המטבח הצרפתי – הרי זו השגיאה הגסטרונומית החמורה ביותר'.

157. פטאי סבור שראיית הגרסה המקומית של תפיסת המערב כמקור הטוב המוסרי היתה מוחלטת, אך התמונה שהוא מצייר גורפת מדי. ראו: Raphael Patai, *Israel Between East and West*, Philadelphia: 1953, p. 317

158. תזונה דלת חלבונים גרמה הידרדרות דרמטית במצבם של תינוקות וילדים רכים. מחסור מתמשך בחלבונים נחשב כגורם לנזק בלתי-הפיך לכבד. ראו: ד"ר קוכמן אל ד"ר שיבא, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 13/160ג. בדוח מסכם של פעילות חיל הרפואה במעברות צוין בגאווה שמרבית הילדים שהצבא טיפל בהם עלו במשקל בתקופה שצה"ל היה אחראי להם. ראו: מפקדת קצין רפואה ראשי אל ד"ר שיבא, 8.5.1952, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 14/160ג.

בכלל, ובייחוד במחלות המעייים, מחלות שמנעו ספיגה יעילה של המזון שנתנו לילדים הוריהם או המוסדות וגרמו להידרדרות נוספת במצבם;¹⁵⁹ גורם נוסף שהוצג בדיוני משרד הבריאות היה המחסור במיטות אשפוז בבת-החולים.¹⁶⁰ נוסף על כך, סברו גם מומחי משרד הבריאות שהילדים נמצאים במשפחות שאין שום הבנה לטיפול של ילד, ואין גם סיכויים להטבה ע"י הדרכה של האנשים הפשוטים האלה בזמן הקרוב.¹⁶¹ המאבק שניהלו ארגוני הבריאות וארגוני הנשים הצליח. ב-1951 ירדה תמותת הילדים בקרב העולים ל-81 לאלף, ב-1952 היא ירדה ל-52.5 לאלף, ובשנת 1953 היא ירדה ל-47.5 לאלף.

תפקיד הילד ומעמדו

מעמדו של הילד במשפחות הוותיקות בארץ היה כמעמדו של הילד בחברות המערביות: הוא היה המוקד. לא יהיה זה מדויק לטעון שהסיבה היחידה לכך היתה האתוס הציוני, שראה בילדים מגלמיו ופירותיו של חלום 'האדם החדש'. גישה זו באה לידי ביטוי בין השאר בעובדה שנעשה מאמץ ארגוני להביא לארץ את ילדיהן של משפחות שהקולטים דחו את עלייתן מארצות מוצאם, שכן ילדים אלה נתפסו במידה רבה כילדי האומה כולה. פעולה זו ננקטה כדי 'להציל מידיהם את ילדיהם [...] לנתקם מן הניווט הרוחני'.¹⁶² העמדת הילד במוקד היתה מבוססת כאמור גם על תפיסות מערביות מודרניות. שכן הציונות ראתה את עצמה ואף ביטאה באידאולוגיה שלה ובמעשיה את המודרנה. על-פי תפיסה מערבית זו, הנשענת על המושג 'קדמה', החברה כולה משליכה את יהבה על העתיד ולפיכך על חינוך הילדים. ההורים, ובייחוד האימהות, אחראים לעתיד – אחראים בלעדיים כמעט לחוסן הגופני והנפשי של ילדיהם, בניגוד למה שהיה מקובל בתפיסות הפרה-מודרניות, אשר לפיהן האחיות לבריאותו של הילד הוטלה גם, ואולי בעיקר, על האל או על יד הגורל.¹⁶³ יש לראות אפוא את המעורבות הרבה של היישוב הוותיק בחייהם של ילדי העולים לאורה של תפיסה זו, גם מפני שהערכים שהונחלו לעולים בתחומי ההיגיינה, הסניטציה, הבריאות והטיפול בתינוקות היו ערכים מערביים, ובמידה שנכון לקבוע זאת הם היו נטולי גוון 'ציוני' פרטיקולרי. גם התפיסה המוסרית שעמדה בבסיס ההקרבה העצמית של ההורים בכלל ושל האימהות בפרט היתה מבוססת על תפיסות שהיו מקובלות בשנים אלה בחברות מערביות.¹⁶⁴

159. ד"ר שיבא לשר החקלאות לבון, 10.12.1950, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 29/146ג.
160. ד"ר מ' ישרון-ברמן אל זלמן ארן, 31.8.1953, אב"ג, חטיבת לשכת דב"ג כרה"מ, תיק דו"ח הוועדה לחקירת המצב בישובים החדשים של עולי תימן, מכל 134.
161. דברי ד"ר שיבא בישיבת המועצה הציבורית לעניני העליה בירושלים, 7.10.1952, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 11/158ג, וכן 16/181ג, 13/160ג, 12/160ג.
162. יצחק זיו-אב, 'להעלות או לא להעלות?', מעריב, 1.11.1951 (אצ"מ S71/204).
163. ראו גם: אורית רוזין, 'המאבק על ה"צנע": עקרות הבית והממשלה', ישראל, 1 (2002), עמ' 81-118.
164. איטה ינאית, 'בשולי מושב מועצת הפועלות', הפועל הצעיר, מה, 4 (30.10.1951), עמ' 18. שטאל מביא מקורות המעידים על כך שבחברה המסורתית לילד מקום בשולי המשפחה והחברה. על מעמדו של הילד

ו. מנהגי נישואים ומוסר

אחד הנושאים הטעונים ביותר במפגש בין העולים התימנים ליישוב האשכנזי הוותיק היה מנהגי הנישואים בעדה זו: ביגמיה, נישואי הילדות ונוהג המוהר. עניינים אלה נדונו רבות בעיתונות התקופה. ההורים המזרחים בכלל והתימנים בפרט הוצגו כמי שמספסרים בבתולי בנותיהן, כמי שמציעים אותן כנשים למרבה במחיר.¹⁶⁵ העיתונים שתיארו את מכירת הילדות בכסף (קטן) העצימו את המעשה כדי לעורר זעזוע מוסרי ורגשי:

'אנו שילמנו'. 'כמה שילמתם?' והתשובות עשויות להדהים כל אזרח במדינה. שלש מאות פרוטה, חצי לירה, לירה. מסתבר, שערכן של נערות קטנות אינו רב בתימן והן נמכרות במחיר של תרנגולת. תמורת זה צפויים להן חיים, קצרים או ארוכים, של התעללות ועבדות.¹⁶⁶

לתדמיתם של הגברים המזרחים, שהיתה שלילית ממילא נוסף ממד זה. בקוטב הנגדי לגברים העריצים, הוצגו הילדות התימניות שנמכרו לחיי הנישואין השעבוד כחסרות-ישע, כקורבנות, כשיות המובלות לטבח. מחקר בן הזמן העיד על ריבוי תופעות של בכי ודיכאון אצל בנות שהועמדו בלחץ חזק של ההורים, שדרשו כי יינשאו.¹⁶⁷ אך לא אקט המכירה, המוהר, היה מושא הביקורת העיקרי של הציבור הוותיק על העולים המזרחים אלא גיל הנישואים של בני-הזוג, ובעיקר גיל הנישואים של הילדות. הרוב המכריע של היישוב החילוני הוותיק ראה בהשאת ילדות אקט לא מוסרי, מעשה שאין לו מקום בחברה מתוקנת כחברתם. לפיכך פעלו לביטולו של הנוהג הנפסד הזה. תחילה פעלו באמצעות

במאות ה-19 וה-20 ראו: שטאל, משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח, עמ' 425-428; Potishman Weiss (above note 116), pp. 56-60; Harry Hendrick, *Children, Childhood and English Society 1880-1990*, Cambridge 1997; Viviana A. Zelizer, *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children*, New Jersey 1994

165. ראו: Patai, *Israel Between East and West*, pp. 325-326; קפטן רוג'ה ליורה, 'שבט שנתגלה מחדש', מעריב, 11.11.1949; חיים יפת, 'מחתרת של נשואי-בוסר', הבוקר, 23.10.1951 [תאריך לא ברור] (אצ"מ 571/195); 'י פרויד', 'בקרוב עולי תימן', הפועל הצעיר, 20.6.1950, עמ' 16. באמצעות המוהר רכשו הבעל ומשפחתו זכויות על כוח עבודתה של האישה ועל פוריותה. ראו: יעל קציר, 'נשים יוצאות תימן כסוכנות שינוי חברתי-תרבותי במושבי', בתוך: שלמה דשן ומשה שוקד (עורכים), יהודי המזרח, ירושלים ותל-אביב תשמ"ד, עמ' 223.

166. יהודית וינר, 'היא רכושי, שלמתי בעדה', קול העם, 7.7.1950 (אצ"מ 571/195).

167. 'י פרויד', 'בקרוב עולי תימן', הפועל הצעיר, 20.6.1950, עמ' 16-17. התיאור שהוצג כאן הולם את המתואר בזכרונות של נשים תימניות שבני משפחותיהן השיאו אותן בכפייה. הן השלימו לעתים קרובות עם רוע הגזרה כי זו היתה דרכו של עולם. גם לאחר שנים נחשב האירוע לטראומתי. ראו: חגית ריגר, 'לבעית ההתערות של נוער תימני בארץ', מגמות, ג, 3 (ניסן תשי"ב), עמ' 272; אבירמה גולן, 'כל הציונות על הגב', הארץ, 26.4.1996.

חקיקה. אולם גם לאחר שעבר בכנסת חוק גיל הנישואים דווה בעיתונות כי יוצאי תימן מוסיפים לנהוג כמימים ימימה ועוברים על החוק.¹⁶⁸ הוותיקים נאלצו אפוא לנקוט צעדי שכנוע ואף צעדי אכיפה כדי לעקור את הנהוג הפסול. כמו בעניין המוהר גם במקרה זה רבו הפרסומים בעיתונות.¹⁶⁹ עניין זה נדון גם בדוח ועדת פרומקין.¹⁷⁰

בשל נקודת-המבט התרבותית של הוותיקים עוררה תופעת נישואי הילדות רגשות של זעם וכעס עמוקים. העמדה שלהם הושתתה על תפיסה מוסרית בדבר חשיבות מעמדו של הילד ולא על תפיסה לגליסטית, ודומה שתפיסתם המוסרית היא שהניעה אותם למנוע את נישואי הבוסר, ככל שהיתה להם שליטה על כך. בדוגמה שלפנינו מעיד הכותב על עמדתו האישית ועל מעורבותו בנושא:

הילדה הקטנה, הרשומה בתעודת העולה כבת עשר, הנראית כל כך ילדותית, שעמדה היום כה נרעדה ונבוכה ובוזויות עיניה השחורות נצנצו דמעות עצובות, היא נגררה אחר אביה וחתנה וכל יתר קרובי המשפחה, משני הצדדים שבאו לבקש פתק אל הרב שיסדר חופה וקדושין לילדונת הקטנה הזאת. בשמעי את מבוקשם, נדהמתי ותקפוני מכאוב ורחמים לילדה. פרצתי לעומתם בגערה: האיך לב ככם, באמרכם להביא פעוטונת כזאת בעול הנישואים [...] היה לא תהיה והיא עוד לא תינשא כעת, ואם חתנה רוצה בה מאד, ילך לעבוד למענה שבע שנים.¹⁷¹

גם נוהג הביגמיה של יהודי תימן נתפס כגורם שלילי וכנושא לביקורת. דומה שאת מרב המאמצים להכחדת הנוהג הזה נטלו על עצמן נשי היישוב הוותיק, אשר לחמו למען העברת

168. חיים יפת, 'מחתרת של נשואי-בוסר', הבוקר, 23.10.1951 (אצ"מ S71/195).
169. ראו: מ' טרנובסקי-פינר, 'החבנים - הנדחים מבין יהודי תימן', הארץ, 8.5.1951; א' אפרוני, 'פרשה טראגיקומית מתבררת בבית-הדין הרבני - הבעל בן ה-12 נלחם ברבנים הרוצים להפרידו מאשתו בת ה-8', ידיעות אחרונות, 11.8.1950; ברוך ניצן, 'ה"שיכנוים" המיטו עליו אסון: אלצהוה לותר על אשתו בת 11!', ידיעות אחרונות, 29.7.1950; יהודית וינר, 'היא רכושי, שלמתי בעדה', קול העם, 7.7.1950 (אצ"מ S71/195).

170. ראו: דין וחשבון של ועדת החקירה בעניני החינוך במחנות העולים, 9.5.1950, עמ' 91-93, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 19/8004. הדסה בן-עתו, שהפעילה בשנים אלה מחנה לבני נוער במסגרת מחנה העולים בפרדס-חנה, תיארה את נישואי הבוסר כבעיה נוראה. הבעיה הגדולה התעוררה כאשר ה'זקנים' ביקשו לממש את זכותם. היא סיפרה כי שכנות ממוצא תימני של הילדות הנשואות היו מגיעות אליה ומספרות על מצוקתה של הילדה. בן-עתו אמרה בריאיון עמי כי שם שתקו הנשים, אבל כאן בארץ פתאום נתקלו במשהו חדש, והיה להן למי להשיח את מצוקתן. טיפלו בילדות עובדות סוציאליות, סיפרה בן-עתו, והן הסדירו את גירושיהן של הילדות ואת שילובן במסגרת מיוחדת לבני ובנות עדתן הצעירים. לדבריה, הרגשתה היתה קשה לנוכח אומללותן של הילדות. היא הוסיפה ואמרה כי יכול להיות שהיו ילדות שהשלימו עם רוע הגזרה. 'לא שפטי לרעה את התימנים הגברים על כך שהצילו ילדות משמד באמצעות הנישואין', אמרה בן-עתו, אבל הוסיפה כי לא היה סביר בעיניה שאנשים זקנים ירצו לממש את זכותם ליחסי מין עם ילדות. ריאיון עם המחברת, 19.1.2001.

171. י' פרויד, 'בקרוב עולי תימן', הפועל הצעיר, 20.6.1950, עמ' 16-17.

חוק שיווי זכויות האישה, שאחד מסעיפיו אוסר מנהג זה.¹⁷² אולם למרות האיסור נפוצו ידיעות, ככל הנראה מבוססות, כי הגברים התימנים אינם ממהרים לציית לחוק החדש ומוסיפים לשאת יותר מאישה אחת.¹⁷³ כפי שהוסיפו לבוא בברית הנישואים עם ילדות. לעומת הגברים התימנים, דווח בעיתון כי הנשים התימניות שדבר החוק החדש הגיע לידיעתן נעשו ערות לזכויותיהן וסירבו להשלים עם הכנסת אישה נוספת לביתן.¹⁷⁴ לדעת ברוך קימרלינג, מאבקם של הוותיקים להפריד ילדות מבעליהן, בהביעם התנשאות ולעג כלפיהם, ביטא רצון לפגוע במרקם החברתי המזרחי. נראה שקימרלינג מעדיף את שמירת האינטגרציה התרבותית של העולים משמירת זכויותיהן של ילדות ונשים. יש להעיר אפוא כי הגישה הפטריארכלית, על-אף שינוי העתים והדעות, מוכיחה את עוצמתה ויכולת הישרדותה. במקרה זה היא מתגלמת באדרת 'הסוציולוג הביקורתי'.¹⁷⁵

ז. אנטומיה של סלידה

בין הוותיקים לעולים שררו ניכור וזרות, וככלל לא התקיימו ביניהם יחסים אישיים. הוותיקים התנשאו על העולים, רחשו כלפיהם אי-אמון ובחרו להתרחק מהם.¹⁷⁶ העולים חשו ואף התלוננו שהם הופקרו לגורלם ואיש אינו מתעניין בהם. אף-על-פי שבסקרי דעת קהל הביעו הוותיקים את רצונם בעלייה, בשיחות פרטיות הם הביעו את ספקותיהם באשר לטיבם של העולים. בעיני צופה בלתי-מעורב, יחסם אל העולים נתפס כיחס של חובה לא של אהבה.¹⁷⁷ גם ותיקים שהיו מעורבים בפעולה במעברות התלוננו על יחסם השלילי של המוסדות ושל הוותיקים בכלל כלפי יושבי המעברות. ד"ר שאול זאלודקובסקי, שסיים את עבודתו במעברה, כתב לראש הממשלה: 'נתקבל

172. הנוהג לא היה מקובל ממילא על הרבנות הראשית שלה הסמכות החוקית בענייני נישואין וגיטין של יהודים (לפני חקיקת חוק שיווי זכויות האישה ולאחריו), כך שלמעשה סעיף זה בחוק פוון בעיקר כלפי האוכלוסייה המוסלמית.

173. צ' אלדובי, 'על מס הכנסה', הבוקר, 9.2.1956 (אצ"מ S71/933).

174. ראו: 'מחנה ראש העין מפסה עד פסח', חרות, 26.4.1951.

175. ברוך קימרלינג כתב בהערת שוליים: 'דוגמה מרתקת להתנגשויות בין הערכים של ה"קולטים" וה"נקלטים" היא נסיונותיהם של הראשונים "להציל" נשים-ילדות צעירות מאוד, שהושאו לבעלים מבוגרים על-פי הדין והמסורת ואולי גם על-פי רצון כל הצדדים (ההדגשה שלי, א"ר) - ברוך קימרלינג, 'מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה (1948-1951)', סוציולוגיה ישראלית, ב, 1 (תש"ס), עמ' 188. על הוויכוח בשאלת המעורבות החיצונית במערכות תרבותיות ראו: דני רבינוביץ, 'המסע המפותל להצלת נשים חומות', תיאוריה וביקורת, 7 (חורף 1995), עמ' 5-19; ג'ון סימונס, 'הקואליציה הפמיניסטית באזורי הגבול', שם, עמ' 20-29.

176. ראו: Patai, *Israel Between East and West*, p. 287.

177. ראו: H.B. Murphy, 'The Resettlement of Jewish Refugees in Israel with Special Reference to Those Known as "Displaced Persons"', ג"מ, תיק משרד הבריאות, 14/138g.

אצלי הרושם, הבלתי מובן אפרירי, שהיחס לילדי המעברה הוא יחס של זלזול. יחס לילד אסוף וטרדן. הוא הוסיף וכתב: 'ראיתי אשה עירקית אשר מגוריה במעברה ועובדת אצל אחד מאנשי הכפר שלנו, שוכבת בחוץ על ספסל עץ בשמש בשעת המנוחה - כי בבית אין כסא עבודה - היא זרה, מזוהמת - א שווארצע - זהו היחס'.¹⁷⁸

מבקרים מזדמנים במעברות הביעו לא אחת זעזוע למראה עיניהם. החשיפה לתנאי החיים של המעברות ובמיוחד לתנאים שילדים הוחזקו בהם, הרחיקה את הוותיקים מן המעברות ומן העולים. לאחר שראו מה שראו הם לא היו מסוגלים לזהות את עצמם כשייכים לאותו קולקטיב ממש. אוריאל סימון, שהצטרף על יחסם של הוותיקים לעולים, כתב:

שתי נערות מבנות הארץ יצאו לראות את המעברה. כבר באוטובוס שהובילן אליה חשו את עצמן כבארץ נכריה - מלחמת התור העזה, בליל השפוט הקולני, ריבוי המטלטלים [...] הזרות נתגברה בשוטטן בין שורות הפחונים הגדושים [...] קשה היה להן לראות בילדים ובילדות חשופי השת, שריר אפם ניגר על שפתם העליונה, ושבעיניהם רחשו זבובים, את אחיהן, בני עמן.¹⁷⁹

במאמר אחר כתב אוריאל סימון על אדם הנוסע ברכבת החולפת על פני מעברה. ילדי המעברה נתפסים בעיניו כזאטוטים מרופשים, וכשהם מנפנפים לקראתו בידיהם אין הוא מרים את ידו בתשובה, אלא מעדיף להישאר זר ורחוק מפני שהוא חושש מן המגע.¹⁸⁰ סימון האשים את הוותיקים שאין הם מגלים כל עניין בעולים. לדבריו, הם יוצאים ידי חובה בכך ששילמו את מסייהם ומימנו בכך את תקציבי הקליטה. הוותיקים שיצאו לעבודה במעברות - פקידים ומדריכים, מורים וגננות, רופאים ואחיות - לא זכו בסטטוס גבוה בזכות עבודתם החלוצית. נהפוך הוא, מייעוד נהפכה עבודה זו לנטל בעיני הציבור, ומחובת כבוד לפחיתות כבוד. אם אדם עובד במעברה, כתב סימון, משמע שלא היה יכול להסתדר בעבודה נוחה יותר.¹⁸¹

אף על פי שתיאורי סבלם של העולים רווחו בעיתונות, לא הזדהו הוותיקים עם העולים. נהפוך הוא, הריחוק הגאוגרפי, פחיתות הכבוד שהיתה כרוכה בעבודה במעברות (של עובדים

178. ד"ר שאול זאלודקובסקי לראש הממשלה, 30.11.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 14/1603.

179. אוריאל סימון, 'קליטת העליה ואנחנו', הארץ, 23.11.1953. ההדגשה שלי.

180. אוריאל סימון, 'העולים החדשים ואנחנו', הארץ, 27.10.1953.

181. המורים שעבדו בקרב העולים לא היו מורים ותיקים ומוסמכים. אל המעברות, כך קבע סימון, נשלחו הפקידים והמורים הגרועים ביותר. ראו: אוריאל סימון, 'קליטת העליה ואנחנו', הארץ, 23.11.1953. ראו גם: דברי ד"ר שיבא בישיבת המועצה הציבורית לענייני העליה, 7.10.1952, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 11/1582; דוד בן-מרדכי, 'זהו "מחנה העולים" בפרדס-חנה', הבוקר, 25.2.1954 (אצ"מ 571/933). גם על איכות המדריכים שעבדו במעברות נמתחה ביקורת נוקבת. הם תוארו כמי שקיבלו את תפקידם כדי לשרת מפלגה כלשהי, וכחסרי הכישרון הדרושים לסייע לתושבים. כשניסה הממסד לפתות ותיקים בעלי מקצוע נדרש להתגורר ביישובי העולים הם סירבו, מאחר שלא הסכימו להתגורר בשכונות לעולים. ראו: מעברות מחוז רחובות, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 12/1603; פרוטוקול התייעצות עם חברי מפא"י בעניינים כלכליים, במשרד רוה"מ, אמ"ע 2-11-1951-12.

בשכר, פחות מזה של מתנדבים), רמתם הנמוכה של העובדים במעברות¹⁸² – כל אלה הצביעו, כך נדמה, לא על אדישות כלפיהם אלא על סלידה מהם, על דחף להתרחק ממוקד של בושה, מן הלכרוך ומן הסירחון.¹⁸³ נקודת המבט הכוחנית של הוותיקים לא היתה הסיבה היחידה שהכתובה את נחיתותם של העולים. פעלו כאן גם כוחות תרבותיים, לא דווקא ציניים ותועלתניים. קשה היה להמוני הוותיקים להודות עם העולים בשל תדמיתם השלילית, שנשענה ככל הנראה כדרכן של תדמיות גם על יסודות שבחלקם לפחות היו מציאותיים.¹⁸⁴ דומה אפוא שמגוון אפשרויות ההתייחסות שעמדו לפני מי שהוזנו על-ידי תיאורים קשים כמו אלה שהובאו כאן היה צר למדי, שכן מדובר כאן בתהליך נפשי-פסיכולוגי תרבותי סטיכי שהיה במידה רבה הרחק משליטתו של הממסד הקולט או של כל גוף אחר. מצב עניינים זה לא השתנה אף שבעיתונות הופיעו דיווחים ומאמרים שנועדו לבנות תפיסה חלופית, הגורסת שלא תכונותיהם השליליות של העולים הן שגרמו למצבם המציאותי והתדמיתי כאחד, אלא מחדליהם של הוותיקים בתחום הקליטה, היעדר התשתיות ובייחוד אי-קבלה רגשית-פסיכולוגית של העולים.¹⁸⁵

גבולות התדמית

עד כאן תוארו חלקים של התדמית השלילית הציבורית שדבקה בעולים המזרחים. יש לציין כי תדמית שלילית זו מבוססת גם על היבטים לא מחמיאים אחרים, שלא הזכרנו כאן, שרובם היו קשורים לתדמיתם של יהודים גלותיים בכלל, כגון עצלים, אוהבים לעסוק בעסקי אוויר, לא פרודוקטיבים, מה שייחד את העולים יוצאי ארצות האסלאם מעולים יוצאי הגלויות האחרות היתה העובדה שהתקיימה זיקה תרבותית הדוקה בינם לבין האויב הערבי – 'האחר' המשמעותי.¹⁸⁶ יוער כאן כי מדובר בתדמית חלקית בלבד, ולא כל הוותיקים האשכנזים התרשמו בדרך דומה מן העולים. נראה שלפחות כמה מאלה שחיו בקרב העולים או עבדו אתם גיבשו דעה חיובית מאלה שניזונו ממפגשים אקראיים בלבד. הסיבות לכך

182. ראו: אוריאל סימון, 'קליטת העליה ואנחנו', הארץ, 23.11.1953. המורה בעל הערך לא הלך לעבוד במעברות ולכן, כך סברה גולדה מאירסון, הכו המורים במעברה את תלמידיהם הילדים. פריטכל ישיבת המוסד לתיאום, 15.10.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות.

183. דומה ששיאו של הניכור משתקף בתיאורו הביקורתי של אריה גלבלום, שסקר את התפתחותו של שוק העבדים (עובדים) בנס-ציונה. לדבריו, העולים המחפשים יום עבודה מתגודדים ברחוב. הפרדסנים או מנהלי העבודה שלהם מסתובבים ביניהם, סוקרים אותם במבטים וממששים את שריריהם. אריה גלבלום, 'חודש ימים הייתי עולה חדש – שוק העבדים', הארץ, 26.4.1949 (אצ"מ 571/197).

184. אוריאל סימון, 'העולים החדשים ואנחנו', הארץ, 27.10.1953; אה"ע IV 82-5-230.

185. אוריאל סימון, 'העולים החדשים ואנחנו', הארץ, 27.10.1953; הנ"ל, 'קליטת העליה ואנחנו', הארץ, 23.11.1953; ראובן שלגי, 'סקיה א': מעברה בדרך לנקודת-יישוב', על המשמר (תאריך לא ברור) (אצ"מ 571/3383). לעיתים נלווה לרצון לשנות את התיוג השלילי גם גוון פוליטי. ראו למשל: יי במנאר, 'דעות קדומות', חרות, 30.9.1954.

186. קימרלינג (לעיל הערה 175), עמ' 178-179.

יכולות להיות מגוונות: מצד אחד, ייתכן שמדובר בדיסוננס קוגניטיבי (אם נבקש להציג את הוותיקים באור עגום משהו); מצד אחר, ייתכן שמדובר בעובדה הפשוטה שבין שני הצדדים התפתחה מערכת יחסים אנושית. ההיכרות עם הצד האחר פעלה לעתים לראיתו באור רחב ספקטרום ולא לראייה צרה וסטראוטיפית.

* * *

משמעותו של המושג 'סלידה' במובנו הפשוט היא דבר הפוגע בטעם.¹⁸⁷ המושג 'גועל' (disgust) קשור בעיקרו בריחה, במגע, במראה ולעתים גם בשמיעה.¹⁸⁸ חוץ מההקשר הפיזיולוגי, סלידה קשורה לפגיעה בטעם הטוב של הסדר והמוסר החברתי. בכל מובניה קשורה הסלידה לתחושה חזקה של דחייה או פחד מפני משהו שנתפס כמסוכן בגלל יכולתו לזהם, לנגע, להדביק על-ידי קרבה, מגע או אכילה. בייחוד התפתחה בתרבות המערבית רתיעה מהפרשות של בני-אדם ושל בעלי חיים. הפרשות אלה לא זו בלבד שהן מאיימות בזיהום חידקי או נגיפי, איום שהוא פרי תפיסה מאוחרת, אלא שהן מסמלות גם נחיתות, רוע וחוסר יושר. התפתחות התרבות האנושית העלתה את סף הרגישות למה שמעורר סלידה או לדברים דוחים, והסלידה נהפכה למפתח מרכזי בקביעת השליטה החברתית מזה והסדר המארגן הנפשי מזה.¹⁸⁹ ביצירת תחושת הסלידה נכללות הבהנות קוטביות, כגון טוהר לעומת טומאה, נא לעומת מבושל, מלוכלך לעומת נקי, לבוש לעומת עירום, אורגני לעומת אנאורגני, חיה לעומת אדם, הם לעומת אנחנו, אני לעומת אתה, חיים לעומת מוות, בריאות לעומת מחלה, יופי לעומת כיעור, מעט לעומת הרבה (מקקים או חולדות, למשל) ועוד.¹⁹⁰ לתפיסת המזון

Charles Darwin, *The Expression of Emotions in Man and Animals*, Chicago, IL 1965, .187 pp. 256-257

188. במחקר שערכו למברט ועמיתיו בבית-ספר תיכון עיוני בתל-אביב בשנת 1961 הושמעו לתלמידים, כמעט כולם אשכנזים, קולות מוקלטים של אשכנזי ותימני, שקראו קטע בעל תוכן זהה. נמצא שעל סמך המבטא התימני בלבד הוגדר בעל הקול כאדם אינטליגנטי פחות, ישר פחות ונקי פחות מבעל המבטא האשכנזי. Lambert, Wallace et. al., 'Evaluational Reactions of Jewish and Arab Adolescents to Dialect and Language Variations', *Journal of Personality and Social Psychology*, 2 (1965), pp. 84-90, מצוטט אצל אברהם שטאל, מתחים בינעדתיים בעם ישראל, תל-אביב 1979, עמ' 58-59. בחרתי להשתמש במושג 'סלידה' אף שאינו תרגום מדויק של המושג disgust. דבר זה נעשה משום שתחושת הגועל היא תופעה חריפה מאוד והיא, לתפיסתי, הביטוי הקיצוני של מושג הסלידה.

189. במסגרת המאמץ הפוסט-מודרני לשבור את תבניות החברה המודרנית עלתה באחרונה תוכנית טלוויזיה חדשה בערוץ MTV אמריקה - Jackass. גיבורה, העסוק בצואה, בקיא ובשתן, מורח על עצמו באירועים שונים ובהודמנויות שונות הפרשות של בני-אדם או של כלבים. ניו-יורק טיימס כינה תוכנית זו 'פוסט-קומדיה'. הניסיון לשבור את הגבולות הנוקשים של העיסוק והמגע של בני-אדם עם הפרשות מוכיה, כמדומה, את עוצמתם של גבולות אלה. ראו: אבנר ברנהיימר, 'מי רוצה להיות מבחיל?', ידיעות אחרונות (7 לילות), 3.11.2000.

190. ראו: William I. Miller, *The Anatomy of Disgust*, Cambridge and London 1997, pp. 5-6, .38 קטגוריות דומות או אף זהות משמשות את מרי דגלאס בהגדרת הסדר החברתי: Mary Douglas, *Purity and Danger*, London and New York 1966, pp. 4-5

יש חלק מרכזי במושג הסלידה. הפה, חוש הטעם ודחיית המזון הם האלמנטים המרכזיים שמגיבים לסלידה.¹⁹¹

נוסף על עניינים אלה, תפיסת הסלידה קשורה גם לקטגוריות של מין, היגינה, מוות, פגיעה במעטפת הגוף, וגם להפרה של קודים מוסריים וחברתיים, כאמור. במחקר עלתה הטענה שתפיסת הדחייה והקישור שלה לכל הקטגוריות האלה נוגעים לרצונו של האדם התרבותי להיבדל מן החיה.¹⁹² בקטגוריה של מעטפת הגוף, נראה שלבוש ולמראה העור עצמו יש משמעות מיוחדת. הלבוש ממקם את האדם בהקשר החברתי. העור – אף שהוא כיסוי חיצוני – מעיד על מהותו הפנימית של האדם. בעבר נתפסו מחלות שבאו לידי ביטוי בפגמים בעור כאלגוריה למצב המוסרי של האדם. צרעת וסיפיליס, וכך גם מחלות מסוימות אחרות, נתפסו כביטויים חיצוניים של חטאי האדם וסימן לאי-מוסריותו.¹⁹³ עור פגום בצורה משמעותית, כמו אצל נפגעי כוויות או חולים במחלות עור שונות, מעורר רתיעה גם כיום. חתכים, פצעים, מוגלה, גידולים וכדומה מעוררים גועל כאשר הם חורגים מן המראה הנורמלי. תחושת הסלידה קשורה לתפיסה של ניקיון ולכלוך. הלכלוך, כך קבעה מרי דגלאס, משמעותו הפרת הסדר. לדעתה, אין בנמצא לכלוך אבסולוטי. הלכלוך, ממש כמו היופי, נמצא בעיני המתבונן בלבד. כבר ציינתי שהגדרתו של חומר כלכלוך קשורה במיקומו. לדברי דגלאס, ההכרה כי חומר מסוים מוגדר לכלוך כאשר הוא נמצא במיקום מסוים מעידה שקיים סדר מסוים שהוא הגורם לקביעה זו.¹⁹⁴

רגש הסלידה, כמו כל הרגשות, הוא יותר מסתם תחושה. רגשות הם תחושות הקשורות לסדר חברתי ולפרדיגמות תרבותיות. רגשות, גם במבעם הראשוני ביותר, קשורים לפרשנות חברתית, תרבותית ולעתים אף לשונית.¹⁹⁵ כמו רגשות אחרים, רגש הסלידה קשור לרעיונות, לתפיסות ולתובנות והוא תלוי בהקשר תרבותי. סלידה היא הרגשה המתייחסת למשהו. חלק משמעותי מהסלידה היא ההבנה שאתה נגעל, עצם המודעות כשהיא לעצמה. הסלידה, טוען חוקר המושג ויליאם מילר, מופיעה כשהיא מלווה בתחושה של סכנה. סכנה זו אינה רגשית לתפיסת הזיהום או ההידבקות. הסלידה מלווה לעתים קרובות בתחושת בוז. שניהם, הסלידה והבוז, פועלים ליצירת הייררכיה פוליטית וחברתית. עם זאת, בו בזמן ההייררכיה הזאת היא

191. על-פי תפיסה זו היו מי שניסו לשנות הרגלי אכילה של קבוצות 'פרימיטיביות'. יהודי ממוצא אמריקני שעבד מטעם הג'וינט במחנה חאשד בתימן ראה את אחת ממטרוניתו ללמד את יהודי תימן השוהים במחנה לאכול מזון תרבותי בדרך תרבותית. ראו: יהודה הגדרתי, 'בצאת ישראל מתימן', הבוקר, 16.3.1950.

192. ראו: 6. Miller, *The Anatomy of Disgust*, p. 172; Frykman and Löfgren, *Culture Builders*, p. 172; Miller, *The Anatomy of Disgust*, pp. 52-53; Mary Douglas, 'The Choice Between Gross and Spiritual', *Thought Styles*, London and New Delhi 1996, p. 37

Purity and Danger, pp. 130-131

194. ראו: 2, 35-36. Douglas, *Purity and Danger*, pp.

195. על רגשות, חוקי רגשות וניהול רגשות ראו: Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, New York 1959; Arlie R. Hochschild, 'Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure', *American Journal of Sociology*, 85, 3 (November 1979), pp. 551-575

שבירה ופגיעה. שכן נגיעה או קרבה לדבר הנחות המעורר סלידה יכולה להדביק את הנחיתות למי שהיה עד אז נקי ממנה. העולם, קבע מילר, הוא מקום מסוכן שבו כוחותיו המטמאים של הנחות חזקים מכוחותיו המטהרים של העליון.

רגש הסלידה נבדל מרגשות אחרים מפני שכרוך בו סגנון דחייה מיוחד. הסלידה תמיד מעלה תחושה הקשורה בחושים: את המגעיל רואים, מריחים ונוגעים בו. הסכנה הטמונה במה שמעורר סלידה היא אפוא מוחשית ומידית. התחושה החושית מתעוררת בקלות. די בתיאור כתוב או מושמע של דברים מסלידים, צורתם וריחם, כדי לעורר תחושת סלידה חריפה.¹⁹⁶ שום רגש אחר, אפילו לא השנאה, קשור בתיאור כה פלסטי של דברים. רגש זה נחשב לרגש ראשוני שיש לו הבעת פנים ספציפית, ושתפקידו להגן על הפרט מפני הודעות – תפקידו להרחיק את האדם מדברים מסוכנים. בתרבויות מסוימות או בהקשרים מסוימים יכולה תחושת הסלידה להיות מתועלת לתחושה של פחד מפני משהו, או לתחושה של שנאה.¹⁹⁷

לחוש סלידה זה אנושי. אלה שיש להם סף גבוה מאוד של סלידה ואינם מגלים רגישות לדברים דוחים מוגדרים במסגרת קטגוריות שונות: ילדים, משוגעים או קדושים (האם תרוה, למשל). כאשר בעלי תרבות מערבית נפגשים באנשים שלהם הגדרות אחרות למה שמגעיל אותם, הם יחשבו עליהם בדרך או במונחים של זרים, פרימיטיבים ולכן אקזוטים, או במונחים של ברבריים ולכן מגעילים.¹⁹⁸

* * *

יש להקדים ולומר שההסבר והפרשנות המוצעים כאן לפרשת התיוג השלילי של העולים בעיני הוותיקים נוגעים בעצב רגיש של הדיון המחקרי והציבורי בישראל כיום. הרצון להציע הסבר קוהרנטי ופונקציונלי לתופעה הנתפסת כשלילית מבחינה מוסרית (אפליית העולים וקיפוחם) עלול להתקל בתגובות רגשיות נוקבות.¹⁹⁹ כנגד זה יש לטעון כי גישה מוסרית של חוקר אינה עולה תמיד בקנה אחד עם חידוד התמונה ההיסטורית והבהרתה. כתיבה היסטורית הנשענת על שיקולים מוסריים היא טובה רק אם היא מסייעת להבהיר סיטואציה היסטורית ולא לטשטשה, ומכל מקום, אין בהסבר תרבותי משום מתן לגיטימציה לביצוען של עוולות.²⁰⁰ במקרה שלפנינו, דומה שמוטב להניח את השאלות המוסריות לסוף דיוגנו, כדי שנוכל להתבונן בתמונת הדברים בלי שיוכפפו לכוח הכובד של המוסר החברתי-פוליטי העכשווי.

196. במחקר שנערך בנושא שינוי הרגלי היגיינה וסניטציה במושבת תנובות, כל הנחקרים, אשר לא ידעו שזבובים הם נשאים של מחלות, ציינו כי הריח העולה מפחי הזבל הוא גורם למחלות. ראו: Shuval,

Attitudes and Behaviour Concerning Health and Sanitation, p. 67

197. ראו: Miller, *The Anatomy of Disgust*, pp. 8-11

Ibid., pp. 11-12. 198

199. ראו, למשל, את מאמרו של דני רבינוביץ, 'המסע המפותל להצלת נשים חומות', תיאוריה וביקורת, 7 (חורף 1995), עמ' 5-19.

200. ראו: גיל הראבן, 'תרבות איננה מקדשת', מעריב, 15.9.1995, מצוטט במאמרו של רבינוביץ, שם, עמ' 7.

מה שמאחד רבים מן התיאורים והתפיסות המתייגות של הוותיקים את העולים הוא תחושה של סלידה, התיאורים הפלסטיים שהובאו לכל אורך המאמר: של הוזהמה במלאח או במעברה, המוגלה, הנולת, צואת האדם שמסביב לאוהלים, בתי השימוש העולים על גדותיהם וריחם הנורא, הירוקת על השלולית, העיניים המכוסות הפרשות, הראשים הנגועים בגוזות, הכינים, ואפילו שפתם של התימנים שנשמעה כנהמה של חיות. התחלואה (בייחוד מחלות עיניים, עור ומין²⁰¹) והתמותה, המזון המזוהם והבגדים המלוכלכים, המוסר החברתי הירוד שהתגלם במכירת ילדות לנישואים, בבעילת ילדות, במניעת די מזון מנשים ובייחוד מילדים, בהופעת בתי-בושת בריכוז עולים, ותפיסת הגברים המזרחים כאנסים בפועל או בפוטנציה²⁰² – כל אלה הם ביטויים של תחושת סלידה עמוקה.²⁰³

בתיאורים אחדים שהובאו במאמר אפשר לראות שהוותיקים הביעו סלידה כלפי ילדי העולים. בדרך-כלל ילדים אינם נתפסים כאובייקט המעורר סלידה, אולם בתיאורים לא מעטים הם נושאי הסלידה משום שהם חולים במחלות משונות, או משום שהם מצויים בקרבת זוהמה או חיות, וגם מפני מספרם הרב.²⁰⁴ סלידה מובעת גם כלפי היעדר הפרדה נאותה בין העולים ובין הפרשות של בני-אדם.²⁰⁵ הוותיקים מבקרים בייחוד את היעדר ההפרדה בין אנשים בשעת עשיית הצרכים, וגם את היעדר ההפרדה בין משפחות או בין הורים לילדיהם בעת קיום יחסי מין או בשעת לידה. בייחוד מודגש הריח הרע הנודף מן העולים ומסביבתם.²⁰⁶ היעדרם של הגבולות האלמנטריים בין הראוי ובין הלא ראוי, שבעיני הוותיקים הם מובנים מאליהם – היעדר הדיכוטומיה – משמעותם בעיני הוותיקים היעדר תרבות.²⁰⁷

201. ראו: תזכיר של ד"ר רוזנבאום (מארס 1950?), אצ"מ S41/243.

202. ראו: רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עמ' 321-322; דברי משה דיין בישיבת מזכירות מפא"י עם הסיעה בכנסת, 18.6.1950, אמ"ע 2-11-1950-8.

203. שיעור האסירים שהורשעו בעברות מוסר – זנות, מעשים מגונים ואונס – בקרב יוצאי צפון אפריקה היה באמצע שנות החמישים גבוה במיוחד. התדמית הלא-מוסרית של העולים המזרחים בכלל, ושל עולי צפון אפריקה במיוחד, התחזקה ודאי עקב כך. ראו: אביעזר גולן, 'האמת על הקובלים', ידיעות אחרונות, 28.10.1955. על שיעורי הפשיעה של יוצאי ארצות האסלאם ראו: ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים, עמ' 118.

204. ראו: יצחק זיו-אב, 'הילדים לא חיכו', מעריב, 29.11.1950; אוריאל סימון, 'קליטת העליה ואנחנו', הארץ, 23.11.1953; יעקב זרובבל, 'הציונות ועליית יהודי המזרח', על המשמר, 27.8.1951; א' דולב, 'פגרה בין בדונים', מעריב, 11.7.1955; ראובן שלגי, 'סקיה א': מעברה בדרך לנקודת-יישוב', על המשמר (תאריך המאמר אינו ברור) (אצ"מ S71/3383); זאב שף, 'אי הדמעות' בפרדס חנה, הארץ, 3.9.1954.

205. יש להדגיש כי אי-שמירת מרחק נאות בין האדם להפרשותיו נחשבת בתרבות המערב, ובכלל זה בתרבות הישראלית, להפרה של טאבו. ראו: Frykman and Löfgren, *Culture Builders*, pp. 167-170.

206. יעקב זרובבל, 'הציונות ועליית יהודי המזרח', על המשמר, 27.8.1951; אריה גלבלום, 'חודש ימים הייתי עולה חדש – ללא סייגים וללא בושה', הארץ, 17.4.1949 (אצ"מ S71/197); אריה גלבלום, 'חודש ימים הייתי עולה חדש – זהירות מגפות!', הארץ, 18.4.1949 (אצ"מ S71/197).

207. דיון מפורט יותר ראו: רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עמ' 335-337.

ההיבטים שהוצגו כאן נתפסו אפוא כמבדילים משמעותית בין העולים והמקום שהם חיים בו ובין המציאות והנורמות של הוותיקים. בעיני הוותיקים, החוק הבסיסי של הסלידה קישר את העולים עם סכנה מוחשית של הידבקות או הודעה מות. הגילומים המציאותיים של ההידבקות הזאת בארץ היו מגפת הפוליו שהתפרצותה יוחסה לעולים,²⁰⁸ הימצאותם של בתי־הבוסת בריכוזי עולים, שמשכו אליהם לקוחות מבחוץ,²⁰⁹ ואף כיעור הנוף הישראלי על־ידי המעברות. גלבלום, שרבים מבקרים את יחסו לעולים, ניסה להתריע על המחדלים בקליטת העלייה וכתב שהעולים שוכנו בתנאים משפילים ולא־תרבותיים ומכאן התוצאות של התנאים הללו. הוא גם כתב שהרופא באחד ממחנות העולים מטריד מינית לעתים קרובות את הנשים במקום. הוא קישר הטרדה מינית זו עם ריבוי מקרי האונס ונסיונות האונס של עולות חדשות. לדעתו, 'כנראה, משתרשת מין דעה שביחס ל"הללו" מותר, ואכן, ספורים שהיו מספרות כמה צעירות, בחזון מן העיר למחנה, היו מעוררים אצלי את השאלה, אם אלו הן הערים שאני מכיר או ששוב אין אני מכיר ערים אלו'.²¹⁰ מהקישור שעשה גלבלום בין התנאים המשפילים במחנות ובין חילול גופן של העולות עולה למעשה שתנאים אלה השעו בעצם את מעמדם האנושי של העולים, כלומר עשו להם דה־הומניזציה.

אייזיק רמבה עמד על הסכנות הגופניות והמוסריות שנשקפות לעולים החיים בתנאים שתיאר גלבלום. לדעתו, מוטב להפריד לזמן־מה בין המשפחות, ולהחזיק נשים וגברים לחוד, כדי שלא יתרחשו 'כל סצינות מעוררות גועל'. מתוך מה שמצטייר כתחושה של זעזוע הפנה רמבה שאלה נוקבת כלפי גורמי הקליטה: 'וכלום יש הכרח להחזיק את בתי־העולים בצורה שיוכירו לנו את זוועות מחנות־הרכוז הנאציים?'.²¹¹

לא רק תיאורים מלעיונים וביקורתיים אלא אף תיאורים אוהדים שהודהו עם סבלם של העולים פעלו להעמקת הקישור בין תנאי חייהם לתדמיתם הדוחה. האשמת המוסדות ואולי אף האשמת החברה כולה ואף גילויי זעזוע לנוכח סבלם של הנכים, החולים והילדים הרעבים לא מנעו את הדבקתה של תווית ה'מסלידים' על אוכלוסיית דרי המחנות והמעברות. רגש הבחילה שתוקף את הכתב הבוחן את מצב בתי־השימוש עובר ומציף גם את הקורא. המגע הקרוב של ילדי העולים המשחקים בתוך זוהמת ההפרשות וניזונים מפחי האשפה מסכן את הכתב. הסכנה הזאת גולשת ומדביקה בחרדה גם את הקוראים.²¹²

208. בשנות השלושים והארבעים היו מקרי הפוליו בארץ נדירים – 20-30 מקרים בשנה. בשנת 1950 נתגלו בארץ 1600 מקרים. ב־1951 ירדה התחלואה ומספר המקרים היה 853. ראו: ח' גרושקה, 'שרותי הבריאות בישראל', מגמות, ג, 3 (אפריל 1952), עמ' 297.

209. ראו: רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עמ' 321-322; מ' נוביק ממשטרת ישראל למשרד הבריאות, 17.8.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/1602.

210. אריה גלבלום, 'חודש ימים הייתי עולה חדש – והירות מגיפות!', הארץ, 18.4.1949 (אצ"מ 571/197).

211. אייזיק רמבה, 'זוהי זוועה ולא בתי־עולים', המשקיף, 18.4.1949 (אצ"מ 571/197).

212. ראו: זאב שיף, "א"י הדמעות" בפרדס תנה', הארץ, 3.9.1954; 'מחמיר המצב במעברות טבריה', הבוקר, 24.2.1954. תחושה של סכנה, פחד מפני הצפה של היגיינה ירודה, תרבות ירודה ורמה מוסרית ירודה שבה ועלתה גם בדיווחים של אנשים אחרים שעבדו עם העולים או ביקרו אותם. ראו: ד"ר שאול זאלודקובסקי לראש הממשלה, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/1602.

זרותם של העולים שנגרמה בשל תרבותם וכן זרותם ה'נרכשת' שנבעה מתנאי חייהם עוררה אפוא אצל הציבור הוותיק תחושות של חרדה. זו הובילה למעשה לשתי תגובות עיקריות: התגובה של מרבית הוותיקים, כך נראה, היתה התעלמות וניכור. לעומת זאת, מערכות הבריאות השונות וארגוני הנשים ביקשו לשנות הן את תנאי חייהם של העולים הן את הרגלי ההיגיינה שלהם, כדי שיהיו דומים ואף שווים לוותיקים. עובדי מערכת הבריאות והנשים הפעילות בארגוני הנשים נתפסו הן בעיני עצמם הן בעיני החברה כחסנינים מפני סכנת ההידבקות, הכרוכה בדרך-כלל במגע עם אנשים או עם דברים דוחים. כאמור, בקטגוריה של מי שאינם סולדים ממראות קשים כגון אלה שתוארו כאן נמנים אלה שמוגדרים קדושים. ואכן, עבודתם של הרופאים, של האחיות ושל הנשים המתנדבות הוגדרה לעתים קרובות כעבודת קודש.

הבניה תרבותית, מוסר ורב-תרבותיות

בשנים האחרונות נבחנו במחקר היבטים רבים של קליטת העלייה הגדולה. בעיקר דובר בתחושותיהם של העולים, לנוכח יחסם של הוותיקים אליהם. בשאלת התמודדותם של הוותיקים עם הקושי שעוררה קליטת העלייה דובר פחות. הצגת העולים כקורבנות של התעלמות, במקרה הטוב, או דיכוי והתעללות במקרה הטוב פחות, נשענת ביסודה על תפיסה של שיפוט מוסרי שנובע ממנו רצון לתקן עוול היסטורי. מטבע הדברים תפיסה זו מתקשה לגלות אמפתיה למפלים או למדכאים, והיא מגבילה עצמה אך ורק להזדהות עם העולים. גישה זו לוקה לעתים גם בתפיסה אנכרוניסטית, שכן היא מניחה שרב-תרבותיות או אפילו פלורליזם היו נתונים לפני הוותיקים כאופציה שוות משקל לאופציה התרבותית, שאפיינה את גישת הוותיקים לעולים בזמן העלייה הגדולה, ולא היא.

יתרה מזו, גם האופציות התאורטיות והחינוכיות שכבר עלו על במת הדיון הציבורי בשנות העלייה ההמונית, ואשר באו לידי ביטוי בין השאר במאמריהם של קרל פרנקשטיין ואוריאל סימון בכתב העת מגמות, שגם הן היו מוגבלות לתפיסת עולם מסוימת, היו נדירות מאוד בעיתונות היומית.²¹³ אוריאל סימון ראה בחיוב את השמירה על מרכיבים תרבותיים מהותיים של העולים, תוך כדי חשיפה מבוקרת למודרנה, שכן הוא חשש שכפייה פתאומית של תרבות זרה תובילם לחלל של חוסר כל ערכים. קרל פרנקשטיין אמר בין השאר כי הקולטים מחויבים להכרה עצמית ולרלטיביזציה של הערכים הנראים בעיניהם מקובלים. עוד סבר כי יש לתבוע מן הקולטים לוותר על האמונה התוקפנית שלהם בדבר העליונות

213. ראו: נתן רוטנשטרייך, 'אמת מידה מוחלטת', מגמות, ב, 4 (יולי 1951); שב ונדפס: הנ"ל, אמת מדה, תל-אביב 1958, עמ' 207-223; משולם גרול, 'על כבוד האדם', מגמות, ג, 1 (אוקטובר 1951); קרל פרנקשטיין, 'הגישה הפסיכולוגית לבעיית ההבדלים האתניים', מגמות, ג, 2 (ינואר 1952), עמ' 158-170; 'סיכום הויכוח על בעיית ההבדלים האתניים', מגמות, ג, 4 (יולי 1952), עמ' 319-329. ראו גם: Patai, *Israel Between East and West*, pp. 311-313; שגב, 1949: הישראלים הראשונים, עמ' 158-156.

המוחלטת של עקרונות חייהם, וכי עליהם לתפוס את הנקלט כסובייקט פעיל בתהליך היקלטותו ולא כאובייקט פעילותו של הקולט. דבריו אלה מעידים, כך נדמה, כי המצוי היה הפוך מן הרצוי. תפיסות אלה בכל זאת רווחו בקרב מקצת מפעילי הקליטה ושימשו בערבוביה יחד עם תפיסות של עליונות פטרונית. ואולם רוב האנשים, גם אלה שעסקו בהנחלת ערכים חדשים, לא נחשפו למכלול הדעות התאורטיות בנות־זמנם, וממילא לא היו יכולים להפנימן ולהתאים לכך את התנהגותם.²¹⁴

תחושות החרדה והסלידה, שהתעוררו בוותיקים כאשר נתקלו בכל אותן 'אנומליות' שהוכרנו, לא היו רצוניות ואף לא נבנו בתגובה למזרחיותם של העולים.²¹⁵ התפיסה התרבותית של הוותיקים נתגבשה והובנתה ביישוב הוותיק זמן רב לפני העלייה הגדולה.²¹⁶ יעיד על כך יחסם של בני העלייה השלישית והשנייה לעולי העלייה הרביעית.²¹⁷ יחסם של הוותיקים לסוגיות של לכוך, היגיינה אישית, מזונות, סניטציה, בריאות, מעמד האישה והגישה המינית ניקו ממקורות שונים, בעיקר מהתפיסה ההיגייניסטית שרווחה במערב אירופה ובארצות־הברית.²¹⁸ תפיסת ההיגיינה האישית של בני היישוב הוותיק התעצבה כמנוגדת למשל להרגלי הרחצה של הבריטים ולא כחיקוי להם. לעומת זאת, מנהג זריית אבקת די־די־טי על הנכנסים בשערי הארץ נשתמר כשריד לנוהל ההגירה של השלטונות

214. ראו: 'סיכום הויכוח על בעיית ההבדלים האתניים', מגמות, ג, 4 (יולי 1952), עמ' 319-322.
215. פטאי קושר את הלחצים שהפעילה החברה הקולטת על העולים החדשים לחולשה היחסית של המאפיינים האסתטיים שלהם בהשוואה למקובל בתרבות המערב, Patai, *Israel Between East and West*, p. 299.
216. ראו למשל: עמוס עוז, 'בין עובדות לאמת', ידיעות אחרונות, 27.9.1992; הירש, 'אנו מפיצים כאן תרבות'.
217. הדים לתפיסה זו או למשל בדברי מרטין בובר, פרוטוקול פגישת דוד בן־גוריון עם סופרים ואנשי־רוח, 11.10.1949, עמ' 7, אב"ג, פרוטוקולים של פגישות.
218. מן המערב רכשו ידע בתחומים רבים נוספים. ראו לדוגמה אה"ע IV 117-6-230. תנועת הפועלות הושפעה מן המערב באמצעות סניפיה בצרפת ובאנגליה (אה"ע IV 117-6-230); שיטת ההתעמלות שהונהגה בבתי־הספר הועתקה מגרמניה ומדנמרק (אה"ע IV 82-5-230). בענייני בריאות הושו הנורמות הרפואיות של ישראל אל אלה של העולם המערבי המתקדם: מספר מיטות אשפוז שימש מדד מקובל או כמו היום. מספר המיטות בישראל השווה אל אלה שבדנמרק, אנגליה, ארצות־הברית והולנד. ראו: מ' סורוקה, 'בהיכון משרד־הבריאות החדש', דבר, 16.8.1955; ד"ר ז' אבס, 'בריאות הציבור', זמנים, 7.1.1954. מוסדות הילדים הושו אל אלה שבשווייץ (אה"ע IV 189-6-230); ציורי ילדים נשלחו לתערוכה באנגליה (אה"ע IV 189-6-230); משלחת של 14 רופאים מארצות־הברית, אנגליה, דנמרק, שוודיה, נורווגיה ופולין הגיעה ארצה להדריך רופאים מקומיים. ראו: 'רופאים בעלי שם עולמי יבואו לישראל', ידיעות אחרונות, 7.7.1951. במשלחת אחרת מדנמרק הגיעו מומחים לביצוע ניתוחי לב. ראו: 'ניתוחי הלב הראשונים נעשו בארץ', מעריב, 31.12.1950. השגרירות האמריקנית והשגרירות הקנדית השאילו למשרד הבריאות סרטי הדרכה לעולים בנושאי מניעת מחלות, מזיקים, ענייני היגיינה וסניטציה, וגידול תינוקות. ראו: ג"מ, תיק משרד הבריאות, 14/1502, 13/1502; Patai, *Israel Between East and West*, p. 154. וראו גם: הירש, 'אנו מפיצים כאן תרבות', עמ' 134.

הבריטיים.²¹⁹ תפיסת הניקיון והסדר נתגלגלה ונהפכה לחלק מן הבשורה הציונית, שכן היא נבעה מאותו המקור שממנו נולדה השורה 'נלבישך שלמת בטון ומלט', כלומר מן הרצון לנצח או להכניע את הטבע באמצעות התרבות האנושית.²²⁰ כשבוחנים את יחסה של החברה הישראלית הקולטת לעולים החדשים בפרספקטיבה של התפיסה ההיגיינית, רואים כי היא למעשה העתק מדויק למדי של האתוס ההיגייניסטי המערבי: בישראל כמו באירופה נתפסו הניקיון וההיגיינה לא רק כאמצעים לשיפור בריאות הציבור, ובעיקר בריאותם של העניים, אלא גם כאמצעי לעיצובו של סדר חברתי נאות ולשימורם של ערכים מוסריים. במערב נמתח קו ישר בין הרגלי ההיגיינה של האדם ובין טיבו המוסרי. במערב כמו בישראל קטגוריות חברתיות מסוימות היו חשודות מראש בהיגיינה לקויה. שם, היו אלה בעיקר העניים, בני מעמד הפועלים והמהגרים. כמו כן נחשדו בהיגיינה לקויה זונות, יהודים, משרתים, עובדי בוב, אסירים ומי שטיפלו בסילוק אשפה. הקבוצות החשודות נתפסו כמסכנות את החברה הסובבת כי הם וסביבתם נחשבו אתרי קינון של מחלות, שאיימו להתפשט אל כלל האוכלוסייה. ההיגיינה המינית טופחה במערב מאז המאה ה-19, אז אובחנו הסטיות המיניות והוגדרו התנהגויות מיניות נורמליות ולא-נורמליות. ההתנהגות המינית נחשבה אחד הקריטריונים החשובים במערכה על עיצובו של האדם ההיגייני. במערב ראו עצמם ההיגייניסטים אחראים לפעולה בכל התחומים: מחינוך לניקיון ועד להנחלתן של תפיסות פוליטיות, כל זאת במטרה לעצב חברה מסודרת, פרודוקטיבית ושומרת סדר. ההיגיינה נתפסה אפוא ככלי או כאמצעי לתרבותם של העניים. בחברות המערביות, וכן בישראל, נחשבה המשפחה למוקד המועדף להתערבותן של רשויות הציבור. בתוך המשפחה הילד הוא שנחשב מי שמצוי בסיכון, בשל בורותה של המשפחה ובשל היעדר הניקיון וערכי המוסר של חבריה. האם נחשבה מי שאמורה לשמש האישה המוסרית של

219. ראו: 'תחבושת פסיכולוגית', דבר, 15.12.1954 (התאריך אינו ברור) (אצ"מ S71/3383). שאלת הדיי-דייט ראויה לדיון נפרד. יוער כאן רק כי זה היה חומר החיטוי העיקרי שהשתמשו בו להדברתם של מזיקים וטפילים רבים. השימוש בו לא יועד רק לעולים כי אם לכלל הציבור ולצרכים מגוונים (ג"מ, תיק משרד הבריאות, 12/160ג). נוהל האיבוק בחומר זה היה נהוג גם במדינות מערביות אחרות. בהולנד, למשל, היה קיים הנוהל מ-1929. לאחר מלחמת העולם השנייה אובקו, באופן שיטתי, באבקה כל הרפטריאנטים (יהודים כלא-יהודים) בעת כניסתם למדינה, באמצעות נוהל מפורט שכלל איורים והסברים מדויקים. דיי-דייט היה מקובל כחומר היחיד המסוגל לחסל כינים, שנחשבו מעבירות את מחלת טיפוס הבהרות. ראו: Netherlands Institute for War Documentation, Amsterdam, Dossier militair gezag, DOC 440, p. 11, map d. תפיסות של סניטציה וגישות שונות לסוגיות בריאותיות יובאו בשנות המדינה הראשונות ממדינות שונות במערב. לפני העולים במעברות ולפני דרי הקיבוצים כאחד הוצגו סרטים שונים שיובאו מארצות אלה ואשר עניינם הדברת יתושים ומזיקים אחרים, תפקידם של חיסונים ודרכים שונות למניעת מחלות. נתוני התחלואה בארץ הושאו אל נתוני התחלואה בארצות מתקדמות באירופה ובארצות-הברית. מידע, חומרי הסברה ומומחים שונים בתחומים שונים הגיעו מאנגליה (מומחה לכיבוב), מארצות-הברית (סרטי הסברה), ועוד. ראו: ג"מ, תיק משרד הבריאות, 26/146ג, 150ג/13, 14.

Frykman and Löfgren, *Culture Builders*, p. 172. ראו: 220

המשפחה ומי שאמורה לתרום, באמצעות הטיפול בבני ביתה, לשלמותה ולרווחתה של האומה כולה.²²¹

התפיסה שעמדה בבסיס הסלידה היא שהכתיבה לוותיקים להירתע מיד מכל סכנת זיהום. הציפייה העולה מתוכחותיהם של חוקרים בני זמננו, ולפיה ראוי היה שהוותיקים יפגינו יחס חיובי אוהד ובלתי־מתערב לעלייה שבאים בה ארצה חולים רבים במחלות עיניים, עור ומין (מחלה שיש לה קונוטציה של זוהמה מוסרית) בשעה שמתפשטת מגפת שיתוק הילדים, נראית ציפייה בלתי־סבירה. דרישה זו משמעה שהוותיקים היו צריכים להתנהג בניגוד להבניה התרבותית שלהם, בהתאם לקודים מוסריים של קדושים או אולי של משוגעים.²²² הגישה ההיררכית הקשורה במושג סלידה יכולה להסביר גם את ההתנשאות של הוותיקים על העולים, שהיתה מובנית ואף אינהרנטית בהסבר התרבותי.²²³

זיהויה של אנומליה, קבעה מרי דגלאס, גוררת אחריה חרדה ומשם היא מובילה לעתים לדיכוי או להתעלמות.²²⁴ בהקשר זה אפשר להבין את טיבן של מקצת מהתגובות של הוותיקים כלפי העולים: התעלמות, הדרה וניכור. מנגד, יש לומר, ננקטה מעורבות מאומצת, שנתפסה בעיני הקולטים כביטוי חיובי של חובתם האנושית כלפי העולים. מטרתה של המעורבות היתה טיהור העולים לצורך קבלתם כחלק מן הקולקטיב. באופן עמוק יותר אפשר לטעון כי המעורבות של הוותיקים נועדה לטעת סדר בעולם אשר נתפס בעיניהם ככאוטי ומאיים. אמנם סדר זה גרר התערבות משמעותית (ולעתים אף גסה) בסדרי החיים של העולים, אך מבחינת התפיסה התרבותית של הוותיקים היתה נטיעת הסדר בדמות ההגיגה האישית, הסניטציה והניקיון במקום היישוב, והניקיון והסדר שבבית פנימה, אמצעי להגברת תחושת הביטחון.²²⁵ אקט זה נחשב, בעיני מקצת מן העולים באותן שנים ובעיני חוקרים כיום, מרכיב משמעותי בתהליך של דיכוי תרבותי.²²⁶

* * *

221. ראו: Debora Lupton, *The Imperative of Health: Public Health and the Regulated Body*, London and New Delhi 1995, pp. 33-44; Andrew Wear, 'The History of Personal Hygiene', in: William. F. Bynum and Roy Porter (eds.), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, London and New York 1993, pp. 1300-1303 ועיינו גם: ניצה ברקוביץ', "אשת חיל מי ימצא?" נשים ואורחות בישראל, סוציולוגיה ישראלית, ב, 1 (תש"ס 1999), עמ' 277-317.

222. פריקמן מתאר את ההבניה התרבותית בהקשרי הקטגוריזציה המובילים ליצירת הסלידה כתוכנת מחשב המותקנת בבני־האדם ומופעלת על־פי הנהלים החברתיים המקובלים בחברתם. ראו: Frykman and

Löfgren, *Culture Builders*, p. 162

223. ראו: Ibid., p. 160

224. Douglas, *Purity and Danger*, p. 5

225. ראו: Frykman and Löfgren, *Culture Builders*, p. 166

226. ראו למשל: שלמה סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים, חיפה 1981; קימרלינג (לעיל הערה 175), עמ' 184-190.

בעיני הוותיקים היתה דמותו הקונקרטי-מציאותית של הקולקטיב שהתגבש במדינת ישראל לא נעימה, בלשון המעטה, ואף מאיימת. מעטים מקרב הוותיקים הזדהו רגשית עם העולים שבילו את חייהם בתוך זוהמה, רפש וצואה והדיפו ריחות רעים. כמו כן הם התקשו לבנות קשרי אחווה עם מי שהצטיירו בעיניהם כמדכאי ילדים ונשים. כפי שראינו, המפלט הרווח, אם כי לא היחיד, לתחושת האימה היה ההסתגרות, הגבהת החומות. מקצת מהוותיקים אמנם דיברו בפומבי בזכותה של העלייה (ופחות מזה של העולים) אך בה-בעת היו נתונים בתהליך מואץ של הימלטות כלכלית וחברתית ממנה, וכך רק העמיקו תהליכי הסקטוריאליזציה של החברה הישראלית, שהיו קיימים ממילא.

בטווח הקצר, דומה שלנוכח החרדה של הוותיקים מהעולים היתה ההפרדה הגאוגרפית-פיזית והחברתית-כלכלית בין הוותיקים לעולים הפתרון היחיד שאפשר לוותיקים להכיל את העולים ולקבלם ולו רק כחלק מן הקולקטיב התאורטי-המדומיין.²²⁷ שכן, ותיקים רבים חשו, כדבר מובן מאליו, כי זכותם להגן על עצמם, על חיי ילדיהם, ועל ההישגים הפיזיים והחברתיים שהשיגו בחייהם.²²⁸ תפיסתם הציונית האליטיסטית והפולשתינוצנטרית של הוותיקים, שהתגבשה לאורך שנים ארוכות,²²⁹ וכן האמונה בעליונות ערכי החיים המודרניים, פרי השפעתו של המערב, הבנו את תגובותיהם ואת תחושותיהם של הוותיקים, כפי שהראיתי במאמר זה. תגובות ותחושות אלה, כפי שהתברר לאחר זמן, לא יכלו להשתנות ביום אחד ואף לא במהלך עשור אחד.

227. על ההפרדה ראו: משה ליסק, 'ארץ ישראל הראשונה' ו'ארץ ישראל השנייה', בתוך: דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים, ירושלים 1996, עמ' 1-19; משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים, עמ' 108-110.

228. על חרדת ההידבקות במחלות ומשבר התזונה והבריאות שהיו בארץ בשנות הצנע ראו: רוזין (לעיל הערה 163).

229. אין כאן אפשרות לפתח את הדיון בעניין זה. ראו את דבריו של מרטין בובר ובמיוחד את הדיון במושג 'סילות' במפגש אנשי הרוח והסופרים עם דוד בן-גוריון, 11.10.1949, אב"ג, פרוטוקולים של פגישות. עיינו גם: רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עמ' 247-253.